

A társadalmi kirekesztődés és a társadalmi esélyegyenlőség nemzetközi szakirodalmának bemutatása

Készítette: Krémer Balázs, Bói Krisztina, Kurucz Erika, Mód Péter, Ottucsák Melinda, Pál Zsolt

V. Kutatási pillér

2010. május 31.

TÁMOP 5.4.1 Szociális szolgáltatások modernizációja, központi és területi stratégiai tervezési kapacitások megerősítése szociálpolitikai döntések megalapozása

A projekt az Európai Unió támogatásával,
az Európai Szociális Alap
társfinanszírozásával valósul meg.

Szociálpolitikai és
Munkaügyi Intézet

Infovonal:

06 40 638 638

nfu@nfu.gov.hu • www.nfu.hu

Tartalomjegyzék

1.	Bevezetés.....	2
2.	A társadalmi kirekesztéssel kapcsolatos elméletek megközelítései	3
2.1	A pragmatikus megközelítés	4
2.2	Pragmatikus orientációjú szociológiai és társadalomelméleti megközelítések	7
2.2.1	Szegénység és depriváció – a munkaerő-piaci és társadalmi részvétel feltételeinek biztosítása	8
2.2.2	Negatív hatások: szegregáció, izoláció és alacsony érdekérvényesítési képességek.....	10
3.	Kirekesztés az információs társadalomból	13
3.1	A digitális írástudás lassú terjedése	13
3.2	e-Inclusion: az információs társadalmi részvétel elősegítése, empowerment	18
4.	Szegénység illetve pozitív szabadságok hiánya – kapacitások és lehetőségek bővítése az „equal access” feltételeinek megteremtése érdekében	24
5.	Társadalomelméleti megközelítések: mitől és hogyan működik kirekesztően a társadalom?.....	27
5.1	Szerepelméletek.....	27
5.2	„Labelling” elméletek.....	30
5.3	Kognitív disszonancia-redukció – a deviancia etnicizálása	32
5.4	Szimbolikus interakcionalizmus.....	34
5.5	Társadalmi kategorizációs elméletek.....	35
5.6	„Bio-politika” és rasszizmus elméletek	37
5.7	„Új hatalmi” elméletek	38
6.	A tudományos kutatás és elméletalkotás felelőssége a kirekesztésben valamint a kirekesztés elleni küzdelemben	40
7.	Összegzés és konklúziók	43
8.	Irodalomjegyzék.....	45

1. Bevezetés

Jelen tanulmány célja a társadalmi kirekesztés és a társadalmi esélyegyenlőség nemzetközi szakirodalmának, irányainak, probléma megfogalmazásának bemutatása, mely fontos háttértanulmányként szolgál a szegénység és társadalmi kirekesztettség által leginkább veszélyeztetett két célcsoport, a romák és a fogyatékkal élők életkörülményeinek kutatásában, az ok-okozati kapcsolatok megkeresésében.

Jelen tanulmány keretei között sor kerül a társadalmi kirekesztés mechanizmusainak ismertetésére és magyarázatára a nemzetközi szakirodalomban használatos fogalmak, elméletek ismertetésével és interpretálásával. Hasonlóan a többi tanulmányhoz, a kirekesztettséget a szokásosnál sokkal szélesebben értelmezzük, és ezen a fogalmon nem csak az anyagi javakból való kirekesztettséget értjük, hanem a lehetőségekből, minőségi szolgáltatásokból, információkból, stb. való kirekesztettséget is. A többi már elkészült és elkészülőben levő szakértői tanulmány mellett ez az anyag nélkülözhetetlenek a pilot kutatások megfelelő módszertanának kialakításához, valamint az ezek tapasztalataira építő, a későbbiekben elinduló nagymintás vizsgálatok¹ elvégzéséhez is.

A nemzetközi elméletek feldolgozásának és interpretálásának gyakorlati haszna is van, hiszen számos hazai és nemzetközi projekt értelmezésének, tapasztalatainak, megállapításainak megértését is elősegíti. Kutatásunknak azonban még külön aktualitást ad, hogy 2010 a kirekesztettség elleni küzdelem éve lett, így számos program, projekt várható, amelyhez jól használható háttértanulmányt nyújt a nemzetközi szakirodalom megismerése.

Tanulmányunkban nem kerül sor a hátrányos helyzetű csoportok ismérveinek feltárása, a csoportok helyzetének leírására, sem pedig a szegénységgel, kirekesztettséggel kapcsolatos hazai és nemzetközi kutatások módszertanának és eredményeinek bemutatására, hiszen ezekkel részletesen, külön foglalkozunk más tanulmányainkban.

¹ A program második akciótervre eső fázisában a szegénység és kirekesztettség által veszélyeztetett lakosság nagymintás vizsgálatára kerül majd sor, ennek előkészítése, valamint a program többi pilléreinek értékelő hatásvizsgálatai is a jelen periódus feladatai közé tartoznak – ezekre jelen tanulmányunk nem tér most ki.

2. A társadalmi kirekesztéssel kapcsolatos elméletek megközelítései

A társadalmi kirekesztés elméleteivel, a téma megközelítésével, a különböző lehetséges gazdasági, társadalmi, szociális hatásokkal nemzetközi szinten is számos neves szerző foglalkozik. Amartya Sen² a társadalmi kirekesztés értelmezésében két út, két szempont párhuzamos érvényesítését javasolja: a pragmatikus és az ismeretelméleti – társadalomelméleti megközelítéseket. Sen javaslatát a kettős megközelítésre és párhuzamos tárgyalásmódra a következőkben igyekszünk követni.

Pragmatikus megközelítésből első sorban azt próbáljuk meg rekonstruálni és értelmezni, hogy milyen megoldandó társadalmi problémák „hívószava”, emblémája a társadalmi kirekesztés fogalma, illetve hogy milyen probléma-megoldási orientációk rajzolhatók ki a gyakorlatias alapvetésekből. Kétség kívül a társadalmi kirekesztés problematikája akár történetileg, akár a felvetések dominanciájában döntően pragmatikus kérdés: az új évezred (ami talán a történészek által 1914-1990 közötti időszakra lehatárolt „rövid XX. század” után kezdődött) sajátos társadalmi problémáival való szembesülés és azok megoldásának keresése állította a széles körű, a politikai és társadalomtudományi köröknél kiterjedtebb közérdeklődés középpontjába is a fogalmat. Ebből a megközelítésből nem igazán súlyos és komoly kérdés az, hogy milyen társadalmi jelenségeket jelez, illetve fejez ki a kirekesztés fogalma. A súlyos és komoly kérdések maguk a társadalmi problémák és azok megoldási lehetőségei – amelyek szempontjából elégségesen jól funkcionál a kirekesztés fogalma akkor is, ha pontos koncepcionális értelmezések nélkül is jól utal a megoldandó problémák mibenlétére, és különösen, ha jól érzékeltet a problémák megoldása irányába mutató politikai orientációkat.

Ismeretelmélet, szociológiaelméleti kiindulásból az alapvető feladat a társadalmi jelenségek és változások megértése, azok értelmezése, amihez nélkülözhetetlen a jelenségek és változások leírására és értelmezésére használt fogalmak, koncepciók pontos meghatározása. A gyakorlatias megközelítés oldaláról gyakran elégséges lenne, ha a társadalmi kirekesztés fogalma csupán valamiféle „dolog”, ha az eléggé érzékletesen utal valamiféle gyakorlatias következményre; ám nyilvánvalóan ez nem elfogadható fogalomhasználat a társadalomtudomány, a szociológia normái szerint.

² Sen, Amartya: Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat. Esély 2003. 6. és 2007.1.

Ebből a megközelítésből tehát a lehető legpontosabb elméleti keretek meghatározására, fogalmi tisztázásra, és a fogalom használatának a fogalmat alkalmazók társadalomtudományi hagyományokban, konvenciókban, paradigmákban való elhelyezésére van szükség.

A két megközelítést nem lehet, nem érdemes és nem is szabad teljesen elválasztani egymástól. A gyakorlatias megközelítést igencsak hátráltathatja az, ha a politikai eszközöket alkalmazók nem értik kellően pontosan azt, hogy milyen problémával foglalkozván milyen irányú változásokat implikálnak beavatkozásaik. Amint a társadalomtudományi elméletek egyik markáns tesztje az az utilitáriánus próba, hogy vajon használhatók-e bármire is a teoretikus és empirikus tudományos okoskodások.

2.1 A pragmatikus megközelítés

A *társadalmi kirekesztés* fogalmát a lisszaboni stratégia előkészületi munkái során az EU (ide értve az EU hivatalnokait, politikusait, és azok felkért külső, jellemzően akadémiai háttérű szakértőit is) tette „divatosná”. A „divat” alapvetően két egymáshoz kapcsolódó, már korábban is létezett, ámde gyakorlatilag alig reflektált Uniós szintű társadalmi probléma „felfedezéséhez”, afféle európai szintű közös heurisztikus homlokra csapáshoz kötődik.

Az egyik probléma az Unió legerősebb és legmélyebb hagyományához, a „közös piac” gazdaságfejlesztési, gazdaságélénkítési és gazdasági integrációs hagyományából vezetődött le. A '90-es évekre az Uniót egyre mélyebb aggodalom és félelem töltötte el amiatt, hogy nem csupán a világ más fejlett térségeitől való leszakadás rémképe vált nyomasztóvá, hanem mindezt tetézte a globalizáció folyamatában megerősödő, robogva fejlődő új gazdaságokkal (első sorban Kína és India) való versenyhátrányokba kerülés veszélye is. A gazdasági versenyképesség hagyományos közgazdasági elemzései mindenekelőtt a technológiai fejlődésre, a tudományos eredményeknek a gazdaság innoválására gyakorolt hatások erősségében és sebességében, a vállalatok versenyképességében keresték (és keresik) a gazdasági fejlődés vagy lemaradás legfőbb faktorait. Kétség kívül Európa ezeken a területeken is mutatott némi elmaradást, de a produktivitás hagyományos tényezőinek alakulása nemhogy nem magyarázta az európai gazdaság aggasztó

jeleit, hanem, ezzel ellentétben: az európai vállalatok elég jól álltak (és állnak) a versenyképesség dolgában, mondjuk, még ma is az amerikai piacokon a magas minőség reklámokban megjelenő szimbolikus jelzése az „európai minőség”.

A lisszaboni stratégia döntő újítása az volt, hogy a gazdaság fejlődése szempontjából döntő gazdaságfejlődési és gazdaságpolitikai tényezőnek „fedezte fel” a foglalkoztatottság alakulását, az európai gazdaság és a közös piac fejlődésének alapvető problémájává emelte be a foglalkoztatottság bővítését. Más szóval, az EU gazdasági lemaradásának kockázati tényezői között döntő jelentőségűnek tekintette azt, hogy más fejlett gazdasági térségekhez képest, illetve a dinamikusan feltörekvő gazdaságok lehetőségeihez képest Európa foglalkoztatási mutatói már eleve kedvezőtlennek ítélték meg, és a spontán, a foglalkoztatás bővítésével nem számoló politikák mellett a foglalkoztatásban való lemaradás lehet a gazdasági fejlődés lassulásának legveszélyeztetőbb kockázata.

Ha a foglalkoztatottság jelentősége kiemeltté válik, akkor értelemszerűen előtérbe kerül az a kérdés, hogy kik is azok, akik, bár elvileg dolgozhatnak is, de még sincsen munkájuk. Hogy kik rekesztődnek ki a munkaerőpiacról, a gazdaságból?

Nos, a válasz elég egyszerű: a gazdasági és társadalmi szempontból hátrányos helyzetű, korlátozottan produktív munkavégzésre képes emberek azok, akiket hátrányaik és korlátozottságaik miatt a munkaerőpiac „kirekeszt”³.

A munkajövedelmek hiánya egyrészt a szegénység magas kockázatával jár együtt, azaz, a munkaerőpiacról kirekesztettek szociológiai értelemben nagyrészt lefedik az aktív korú, elvileg munkaképes szegények társadalmi csoportját (bármit is jelentsen konkrétan a szegénység fogalma).

³ A social exclusion („társadalmi kirekesztés”) és különösen annak ellentétpárja, az angolban is szokatlanul csengő, magyarra csaknem lefordíthatatlan „inclusion” („befogadás”) kifejezés némiképp ködös, dodonai jelentéstartalmát sokan – jó okkal – annak tulajdonítják, hogy a nemzetközi szervezetek tisztviselői és a nemzeteket képviselő diplomaták nem mutatnak különösebb fogékonyságot a szavak jelentéstartalma iránt. Ezzel ellentétben viszont különös vonzalmuk van az olyan szavak iránt, amelyek, bár megeshet, hogy semmit sem jelentenek, de használatukkal mindenki egyetért. A „kirekesztés” fogalma iránti EU és diplomáciai vonzalom nagyrészt azzal magyarázható, hogy úgy érzékeltet problémát és megoldási irányt, hogy ezzel nem sérti az EU alapokmányait. Ha ugyanis az Unió bármilyen olyan szót, fogalmat talált és használt volna (szegénység, hátrányos helyzet, depriváció, stb.), amely bármilyen formában fellelhető bármely ország joganyagában vagy intézményi nyelvében, akkor azzal az adott ország szociális politikájába avatkozott volna be, nemzeti szuverenitást sértett volna olyan kérdésben, amire nincsen felhatalmazása. A „kirekesztés” és a „befogadás” kétes lingvisztikai értékű nyelvújító leleménye mindezt megoldotta: ilyen szót addig sehol sem használt egyetlen ország hivatalos nyelve sem, tehát, a társadalmi kirekesztés elleni politikák nyílt koordinációjának meghirdetésével – az Unió nem sértett semmilyen nemzetközi normát és nemzeti szuverenitást sem.

Másrészt a beérett jóléti államokban akár a munkajövedelmek hiánya, akár a keresőképtelenség, akár az ennek következményeként előálló szegénység szociális jövedelmekre való jogosultságokat keletkeztet – tehát, a munkaerőpiacról kirekesztett szegénységben élő emberek csoportja nagyrészt átfedi az aktív korú szociális ellátásban részesülők csoportját is.

Mindezek alapján a társadalmi kirekesztés pragmatikus megközelítése viszonylag egyszerű, primitív problémává egyszerűsíthető: hogyan lehet „befogadóbbá” tenni a munkaerőpiacokat, hogyan lehet úgy dinamizálni a munkaerőpiacokat, hogy ezáltal több embernek legyen munkája, saját jövedelme, megélhetése – amitől kevesebb ember ellátásáról kelljen az elvonásokból finanszírozott szociális ellátások révén, állami eszközökkel gondoskodni.

A társadalmi kirekesztés problémája tehát a jóléti államok hagyományosnak tekinthető, a társadalmi egyenlőség és integráció-kohézió értékeit gyakorlatias koncepcióként előhívó kérdéskör, amely olyan megváltozott társadalmi-gazdasági környezetben is átörökíti a jóléti állam hagyományait, amelyben:

- a gazdaság posztindusztriális szerkezetváltása és globalizációja zajlik;
- megváltoznak a szociálpolitika kiemelt, legmagasabb társadalmi kockázatú célcsoportjai – míg korábban az elvileg sem munkára képes idősök, eltartó nélkül maradt gyerekek, özvegyek és rokkantak-fogyatékosok voltak a legjellemzőbb célcsoportok, addig az „új” célcsoportok elvileg munkára képesek, de nincsen munkájuk és jövedelmük;
- mind a szegénységi kockázatok enyhítése, mind a gazdaság fejlődése, mind az államháztartási-közfinanszírozási egyensúlyok fenntartása szempontjából a problémák megoldásának a legfőbb iránya a munkaerőpiacok dinamizálása és „befogadóbbá” tétele.

Ebből az igencsak leegyszerűsített pragmatikus megközelítésből mindenekelőtt a probléma és annak megoldási iránya rajzolódik ki – maga a „társadalmi kirekesztés” fogalma, oka, értelmezési kerete nem.

2.2 Pragmatikus orientációjú szociológiai és társadalomelméleti megközelítések

A társadalmi kirekesztettségéről szóló valamennyi kutatói és politikai megnyilatkozás a fogalomtól elválaszthatatlannak tekinti a klasszikus jóléti állam „hagyományos” társadalompolitikai problémáját, a szegénység kérdését, igen gyakran maga a probléma megjelölése is a két fogalom együttes használatával történik: „szegénység és társadalmi kirekesztés”.

Ezt a fogalmi kapcsolódást fontos folyamatosan szem előtt tartani: amikor a kirekesztés, az exklúzió fogalmát próbáljuk bárhogyan értelmezni, akkor olyan társadalmi és gazdasági jelenségeket kísérelünk meg néven nevezni, amelyek nagy valószínűséggel együtt járnak a szegénységgel, vagy még inkább, nagy valószínűséggel szegénységet állítanak elő, szegénységet eredményeznek. Ennek az állításnak fontos logikai következménye az, ha a társadalmi kirekesztés fogalmának meghatározásában, körülírásában vannak bizonytalanságaink (vannak, épp ezért van szükség a témára irányuló kutatásra), akkor minden elméleti és empirikus társadalomtudományi munkában a viszonylag jól mérhető, a mérési eljárások pontos meghatározásán keresztül jól definiálható szegénység fogalmát kell kiindulási pontnak, a „kályhának” tekinteni. Minden kirekesztettségéről szóló kutatásnak akár a leírások, akár a beavatkozási lehetőségek, akár a társadalmi okok feltárásában valamiféle „hozzáadott értéket” kell generálnia a szegénység leírásához és magyarázatához képest.

Áttekintésünkben tehát előbb azokat a szociológiai-társadalomelméleti gondolatokat kíséreljük meg számba venni, amelyek a társadalmi kirekesztés problémáját pragmatikusan, úgy próbálják meg értelmezni, mintha az a szegénység kérdése mellett, annak mintegy kiegészítéseként jeleznének enyhíthető és enyhítendő társadalmi hátrányokat. E megközelítések közös gyakorlatias sajátossága az, hogy az értelmezésekből viszonylag egyszerűen, áttételek nélkül lehet a probléma orvoslását, enyhítését is ígérő politikai programokra következtetni.

2.2.1 Szegénység és depriváció – a munkaerő-piaci és társadalmi részvétel feltételeinek biztosítása

A '60-as évek közepén, a brit kormány megrendelésére P. Townsend vezetésével kutatócsoport vizsgálta a szegénység alakulását. A kutatási eredményeket összefoglaló jelentés a jóléti államok felvirágzásának csúcsán igen ambiciózusan igyekezett feltárni a szegénység valamennyi faktorát és körülményét, azzal a nem titkolt törekvéssel, hogy a szegénység felszámolható, a döntő körülmények enyhíthetők, kiiktathatók.

Townsend a szociológiában ritka szellemességgel és ugyancsak ritka empatikus érzékenységgel nemcsak a társadalmilag elfogadott szintű jövedelmektől való „megfosztottságot”, a szegénységet tekintette mérvadó hátránytényezőnek, hanem igyekezett valamennyi olyan dolgot, körülményt, feltételt számba venni, ami az akkori Angliában elvártnak, megszokottnak volt tekinthető, és amely hiánya, amelytől való megfosztottság, depriváltság társadalmi hátránytényezőként vehető számba. (Pl. számára a depriváltság megnyilvánulása volt az, ha valamely szülőt nem lehetett fél órán belül elérni telefonon, vagy bárhogyan másképpen, ha valami baj van a gyerekével.)

A Townsend-riport⁴ a szegénységről szóló szakirodalom klasszikus alapműve lett, ám ennek ellenére, hosszú ideig nem vált sokak által követett paradigmává az „abszolút relatív depriváció” fogalma köré kiépített megközelítés. Sőt, olykor inkább tévedések és igencsak tanulságos félreértések forrásává vált a megfosztottság, a depriváció értelmezése.⁵ Azonban épp a kirekesztettség fogalmának politikai koncepcióként való középpontba állítása Townsend és a deprivációs elmélet újbóli felfedezését eredményezte. Nem csodálkozhatunk nagyon ezen, hiszen a pénzkereső munka, foglalkozás és a munkahelyek által elérhető szociális

⁴ P. Townsend: *Poverty in the United Kingdom: a survey of household resources and standards of living*, Harmondsworth: Penguin Books, 1979

⁵ Talán a legtanulságosabb, amelyre még visszatérünk, A. Sen és P. Townsend vitája az Oxford Economic Papers 1985. évi évfolyamában (Sen, A. : *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford University Press. 1981, A. Sen: *Poor, Relatively Speaking*, Oxford. Economic Papers, 1983, p. 153, Oxford University Press; P. Townsend: *A Sociological Approach to the Measurement of Poverty--A Rejoinder to Professor Amartya Sen* - Oxford Economic Papers, 1985, p. 659 - Oxford Univ Press; A. Sen: *A sociological approach to the measurement of poverty: a reply to Professor Peter Townsend* - Oxford Economic Papers, 1985, p. 669- Oxford Univ Press

biztonságok hiánya az egyik legfontosabb deprivációs faktor volt Townsend munkájában.⁶

Ha a deprivációs elmélet „diplomáciai” és „politika-formáló” erejét akarjuk szemléltetni, akkor valószínű, hogy a leghelyesebb arra hivatkoznunk, hogy az EU tagországok társadalmi kirekesztés elleni küzdelmét követő-mérő laekeni indikátorok túlnyomó többsége a hagyományos szegénységi mutatószámok mellett alapvetően deprivációt mérő indikátorok. Különösen szemléletes az, ha a „kötelező” indikátorok dinamikáját, fejlődését is nézzük: az eredeti munkanélküliségi-foglalkoztatási mutatók mellé felsorakoztak az alapvető tanulási készségeket-képességeket mérő, az OECD-től átvett PISA indikátorok, a nagyobb ívű, az eredeti townsendi elveket követő egészségi-egészségügyi deprivációs mutatók közül egyelőre csak a tartós ápolás-gondozás mutatói, és folyamatos törekvések vannak a szubsztenderd lakhatást kifejező lakás-deprivációs mutatók beemelésére is.

A foglalkoztatási, képzési, lakhatási deprivációs tényezők mellett, az operacionálisabb, mérhetőbb „materiális deprivációs tényezők” is egyre bővülő szerepkörrel jelennek meg az EU kirekesztés elleni politikáiban, és azok követésében-értékelésében – első sorban a megfelelő lakással rendelkezés és a társadalmi normáknak megfelelő tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság (az azoktól való megfosztottság) értelmében.⁷

A deprivációs elméletből levezethető politikai konzekvenciák eléggé magától értetődőek: a szegénységet enyhítő szociális jövedelmi programok mellett, azokat kiegészítve szükségesek a kirekesztést (többé-kevésbé szinonim fogalomként: deprivációs tényezőket) csökkentő programokra is, mint pl. aktívabb foglalkoztatáspolitikára, az esélyeket kiegyenlítő oktatási programokra és pedagógiai reformokra, az egészségüghöz való hozzáférés biztosítására, és a

⁶lásd pl. G. Room(szerk.) : [Beyond the threshold: the measurement and analysis of social exclusion](#), Policy Press, Univ. of Bristol, 1995; D. Gordon – P. Townsend (szerk): [Breadline Europe: the measurement of poverty](#), Policy Press, Univ. of Bristol, 2000; D.G. Mayes – J. Berghman – R. Salais: Social Exclusion and European Policy, Edward Elgar, 2001, stb.

⁷ A materiális deprivációs mutatók figyelembe vétele nagyrészt az EU által felkért szakértői team eredménye (E. Marlier, Atkinson, A.B., Cantillon, B. és Nolan, B.: The EU and Social Inclusion: Facing the Challenges, EU, Brüsszel, 2004, illetve Policy Press, Bristol 2007.). A megközelítés mára általános az EU periodikus áttekintéseiben (pl. Social Situation in Europe), vagy a Social Protection Committee mellett működő Indicator Sub-Group jelentéseiben. Magyarországon Havasi Éva (pl. Havasi Éva: A transzferjövedelmek szerepe a szegénység csökkentésében, Esély 2005/4.; Havasi Éva: [Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon](#), Szociológia, 2002/4), illetve a TÁRKI (pl. Társadalmi Riport, 2004, Monitor-jelentések, stb. – www.tarki.hu) publikációiban kapnak jelentős súlyt a materiális deprivációs indikátorok.

lakáskörülményeket, mindenekelőtt a lakókörnyezeti hátrányokat enyhítő várospolitikákra és vidékfejlesztési programokra. Intézkedési, politikai logikájában a kirekesztés ezen megközelítése tekinthető a jóléti állam hagyományaival leginkább kontinuuusnak.

2.2.2 Negatív hatások: szegregáció, izoláció és alacsony érdekérvényesítési képességek

Ralf Dahrendorf – sokak véleményét összegezve – a társadalmi kirekesztést alapvetően politikai és érdekképviselési problémaként tárgyalja.⁸ Értelmezésében a társadalmi kirekesztés a szegénységen túl a politikai részvételre, a saját érdekek megjelenítésére való képtelenséget is jelenti. Egyszerűbben fogalmazva Dahrendorf szerint a kirekesztettek akár a fejük tetejére is állhatnak, akkor sem képesek befolyásolni a többségi társadalom működésrendjét, még csak protest akciókkal vagy demonstrációkkal sem képesek zavart okozni a társadalom életében. Ezt a képtelenséget ő három tényezőre vezeti vissza:

- nem képesek olyan közös célt, közösen elérendő „jót” megfogalmazni, ami mellett közös akaratként, közös törekvésként ki akarnának állni,
- ennek megfelelően, nem képesek az átfogó célokból olyan gyakorlatias, stratégiai célokat, feladatokat leszűrni, amelyek a siker bármilyen reményével mozgósíthatná őket,
- még ha lennének is elvi és gyakorlati célkitűzések, akkor sem rendelkeznek azokkal az erőforrásokkal, szervezési és mozgósítási kapacitásokkal, amelyek kellő erőt, „kritikus tömeget”⁹ jelenthetnének a társadalmi, döntéshozói befolyásoláshoz.

A kirekesztett csoportok politikai önszerveződésre való képtelensége azzal is együtt jár, hogy más kirekesztett csoportokkal sem feltétlenül lesznek képesek szolidáris, közös fellépésre. A kirekesztettség nem vonja automatikusan maga után más kirekesztett csoportok iránti toleranciát és befogadó attitűdöt, sőt előfordulhat ennek

⁸ Dahrendorf R. : Egy új rend nyomában, Napvilág, 2004.

⁹ Ebben az értelemben akár a biciklisták is sokkal jobb érdekképviselési, politikai kondíciókkal bírnak, mint akár a romák, akár a fogyatékosok: ők nemcsak követeléseket és célokat képesek megfogalmazni, de képesek összehozni azt a kritikus tömeget („Critical Mass”), amellyel, ha csak rövid időre is, de el tudják lehetetleníteni komplett metropoliszok közlekedését, ezáltal normál életét.

ellenkezője is: a csoport tagjai más hátrányos helyzetű csoportok tagjaival szemben, vagy akár saját csoportjuk tagjaival szemben lesznek kirekesztőek - egyfajta kompenzációképpen.

A fent említett tényekből további negatívumok is következhetnek az egyén kapcsolati hálójára vonatkozóan. A Világbank egyik vizsgálatában (Dudwick–Kuehnast, 2002; Dudwick et al., 2003; Rose, 1998; Cox et al., 1997; Narayan, 1999¹⁰), mely a volt szocialista társadalmakban a szegény rétegek kapcsolatrendszerét vizsgálta a rendszerváltozást követő években, arra következtetésre jutott, hogy a társadalmi és gazdasági változások következtében a rokoni-kölcsönösségi viszonyokon alapuló kapcsolati hálók felbomlottak. Ez a mintázat, mely a fenti vizsgálat szerint különösen a kevésbé modernizálódott társadalmakra jellemző, ellentétben áll például Amerikai városi gettóiban végzett vizsgálattal (Stack, 1974¹¹), ahol a kutatók azt találták, hogy az ott élő afro-amerikaiak közötti rokoni és nem rokoni kapcsolatok sűrű hálózatának kiépítése és megtartása a túlélés egyetlen racionális eszközét jelentette, ezért ezek a szálak rendkívül erősek voltak.

Társadalmunkban a roma közösségekről az a sztereotip nézet él, hogy tagjaik között nagyon erős az összetartás, a rokoni és a tágabb kapcsolatok erős hálózata támogatást nyújt az egyén számára probléma esetén, a szociális háló „fenntartja”. De vajon nem viselte-e meg az ő kapcsolathálójukat is a rendszerváltozást követő évek súlyos gazdasági nehézségei, a munkanélküliség, az évek óta tartó mélyszegénység? Roma és nem roma közösségekben végzett kapcsolatháló elemzés azt mutatta,¹² hogy a szegény¹³ roma háztartások kapcsolatrendszere még a nem roma háztartásokénál is sokkal jobban beszűkült. Az adatok szerint a kutatásban résztvevő romák 40 százaléka egyenesen kapcsolati vákuumban él, tehát gazdasági, szociális problémái esetén nincs a környezetében olyan ember, akinek a támogatására¹⁴ számíthatna. Akik nem élnek vákuumban azokra is igaz, hogy sokkal kapcsolat-szegényebbek, mint a hasonlóan szegény nem romák. Ez az eredmény

¹⁰ Messing Vera 2006. Lyukakból szőtt háló: Háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle*, 2006/2, 37-54.

¹¹ Messing Vera I.m.

¹² Messing Vera I.m.

¹³ A minta kiválasztásában fontos szempont volt, hogy a vizsgált háztartásokban az egy főre eső jövedelem ne haladja meg a létminimumot, szegénységi kockázati tényezők jelen legyenek és csak olyan településeken élő családokat vizsgáltak, ahol magas a romák aránya (Borsod-Abaúj-Zemplén és Baranya megye).

¹⁴ A támogatás itt egyaránt jelent anyagi és nem anyagi jellegű támogatást.

azt mutatja, hogy a rendszerváltozást követő gazdasági és társadalmi átalakulások komoly változásokat hoztak a roma közösségek társadalmi életében is, és ezek a kapcsolatok már nem jelentenek az egyén számára sem védettséget, sem szolidaritást, és még minimális megtartó erővel sem rendelkeznek.

Másfelől a kirekesztett csoportok politikai és érdekképviselési ellehetetlenülése szorosan összefügg az érdekképviselési mechanizmusok általános válságával. Az üzemméretök csökkenése, az új technológiák és munkaszervezeti formák előtérbe kerülése, valamint a globalizáció hatására a hagyományos szakszervezeti érdekképviselési eszközök általánosságban eljelentéktelenedtek, különösen a műhelyek, a konkrét munkahelyek szintjein. Mára erős érdekképviselési potenciállal első sorban – a jellemzően állami – közüzemi vállalatok szakszervezetei bírnak, és az ő eszköztáruk is eltolódott a közvetlen politikai befolyásolás, így az állami-korporatív érdekvédelem fórumok, tanácsok; valamint az utcai demonstrációk irányába. Nem tanulságok nélküli az, hogy a hagyományos tripartit szociális partnerségek is komoly válságokat élnek át, nem kis részben amiatt, hogy a korábbi teljes érdekspektrumot kijelölő körből (munkaadók – munkavállalók – kormányzat) egyszerűen kimaradtak a munkával nem rendelkezők, a nem-foglalkoztatottak.

E felvetésekből egyértelműen az a megoldási irány rajzolódik ki, amely az érdekképviselési mechanizmusokba, a társadalmi dialógusokba a társadalom valamennyi jelentősebb csoportját mobilizálni és bekapcsolni igyekszik – különös hangsúllyal a gyenge, politikai részvételben önszerveződésre képtelen csoportok hangjának arányos felerősítésére, ezáltal e csoportok politikai hatalommal való felruházására („empowerment”).

Mindez természetesen csak olyan átfogóbb politikai reformok részeként képzelhető el, amely képes számolni a közvetlen demokrácia eszközeivel, társadalmi mozgalmak és civil szervezetek politikai részvételével is. (Bár az ilyen irányú reformok szükségességében gyakorlatilag valamennyi nemzeti és nemzetközi politikai fórum szinte valamennyi résztvevője egyetért – a megoldás mikéntjében még a megoldás körvonalai, irányai sem rajzolódtak ki.)

3. Kirekesztés az információs társadalomból

3.1 A digitális írástudás lassú terjedése

Az Európai Unióban felismerték azt a folyamatot, melyben a szociálisan leszakadt csoportok hátrányos helyzetük következtében „információban szegényekké” válnak. Az információs társadalomból való kirekesztettség pedig egy sor további fontos társadalmi aktivitásból zárja ki őket, ami pedig tovább növeli a társadalmi egyenlőtlenségüket. Az IKT használat ma már elengedhetetlen az érvényesüléshez, így meg kell találnunk azokat az eszközöket, tudás-közvetítő elemeket, amellyel a roma népességet is be lehet vonni az információs társadalomba. Ferge¹⁵ kiemeli (Ferge, 2000), hogy az *exclusion* nemcsak anyagi szegénységről, hanem más forrásokból, lehetőségekből, cselekvésekből, jogokból való kirekesztettséget is jelent. A fogalom utal a társadalom felelősségére, az integráció fontosságára, illetve az integráltság ellen ható folyamatra, a kirekesztésre.

Manuel Castells¹⁶ (Castells, 2005), az információs társadalom klasszikus teoretikusa szerint az új gazdaságnak nem mindenki részese, nem mindenki vesz részt a globális termelési és befektetési rendszerben. Nincs mindenkinek hatása a folyamatokra, a folyamatok azonban mindenkire hatással vannak, azaz nincs mindenki benne a hálózatban, de akit kizártak a hálózatból, az számára is meghatározó a hálózathoz való viszonya. Így emelkedik ki az információs fejlődés hatására a „negyedik világ”, ami elsősorban nem a hagyományos térben szegmentálódik, hanem a virtuális hálózati tér negatív lenyomataként jön létre, mindazokat megjelenítve, akik nem részesei az értéket termelő cserehálózatoknak, hanem abból kizártak, így például a roma népesség is. Ez a globális információs társadalom kép tehát korántsem optimista, sokkal inkább 'realista', különösen a társadalmi egyenlőtlenségeket, a fejlődési módot és a technológiában rejlő felszabadító potenciálok kérdését tekintve. A globális gazdaság miközben újrarájzolja a térképeket, nem szünteti meg az alá és fölérendeltségeket – ellentétben azzal, amit gyakorta hangoztatnak az információs folyamat szinte kizárólag pozitív hatásairól.

¹⁵ Ferge Zsuzsa, 2000: *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

¹⁶ Castells, Manuel: *A hálózati társadalom kialakulása*. Infonia-Gondolat, Budapest, 2005

Az információs-kommunikációs eszközök használata már régóta közzismerten nem csak esélyegyenlőségi kérdés, hanem gazdasági kérdés is. Az ország gazdasági helyzete és európai összehasonlításban vett versenyképesség is múlik azon, hogy sikerül-e felzárkózniuk azoknak a szociális vagy társadalmi hátrányokkal küzdő, lakóhelyi vagy egyéb okok következtében kirekesztetten, elzártnak élő embereknek – például idősek, fogyatékkal élők, romák, szegények – akik ma még kimaradnak az információs társadalom nyújtotta előnyökből.

Az információs társadalomhoz tartozást gyakran dichotóm kategóriaként használják: valaki vagy beletartozik valaki vagy kizorul (in or out). Valójában azonban az emberek IKT-használati képességei meglehetősen széles skálán mozognak. A használat módja, eszköze, időtartalma, gyakorisága, célja, minősége, a lehívott tartalmak, a digitális írástudás foka stb. mind együtt határozzák meg, hogy az egyén hol helyezkedik el ezen a skálán, és mennyire integrálódik az információs társadalomba.

Az IKT eszközökhöz való hozzáférés egy nagyon fontos – és kétségtelenül elengedhetetlen – feltétele annak, hogy a digitális írástudás alapvető készségei egyáltalán megjelenhessenek az egyén tulajdonságai között, azonban ez még önmagában véve nem jelent elégséges biztosítékot ahhoz, hogy ebből fakadóan az egyén előnyöket realizálhasson az infó-kommunikációs technológiákat nem használókkal szemben.

A World Internet Project (WIP, 2006) kutatásai szerint a többségi társadalom elsősorban nem a számítógép és internet anyagi vonzata miatt nem fér hozzá, illetve nem használja ezeket az IKT eszközöket, hanem mert úgy gondolják, hogy nincsen rá szükségük. Ebből a szempontból meglehetősen eltérnek a falusi szegény népekre, roma népekre vonatkozó adatok, náluk ugyanis az első helyen még mindig az anyagi okok állnak (mint néhány évvel ezelőtt a többségi társadalomban is), és elsősorban azért nem használják, mert nem engedhetik meg maguknak. Az anyagi helyzet egy objektíven mérhető kategória, azonban az, hogy mire költünk, egy bizonyos anyagi szint felett már egyéni döntés kérdése. Rogers elmélete ¹⁷a felhasználók csatlakozását az új IKT használatához döntően befolyásolja, hogy

¹⁷ Rogers, Everett M. (1995): *Diffusion of Innovations*. New York, Free Press

milyen előnyöket, tulajdonságokat (*relatív előny*) tulajdonítanak ezeknek az eszközöknek, azokkal szemben a (*relatív*) hátrányokkal szemben (jelen esetben költségek, second hand minőség), amelyek az új eszköz használatával, birtoklásával járnak. A kisközösségekben gyakran megjelenik egyfajta misztikus, túlzó elvárás a számítógép és internet használatával szemben. A családok, akik legfőképpen gyermekeik számára kívánják a számítógépet megvásárolni, az iskolai problémák megoldását, jobb tanulási eredményt, jobb iskolai előmenetelt várnak az eszközöktől, amelyek pusztán létükkel ehhez még meglehetősen kevésbé járulnak csak hozzá.

Ma még meglehetősen korlátozott azoknak a kutatásoknak a száma, amelyek a számítógép és internet használat hosszú távú előnyeit, hatásait, különösen a társadalmi integrációra illetve mobilizációra gyakorolt hatásait mutatnák ki. Egyelőre könnyebb azt kimutatni, hogy milyen hátrányokkal járhat az egyén életében, ha nem használja ezeket a technológiákat. Azzal kapcsolatosan, hogy ez egy behozható hátrányt, vagy pedig egy egyre fokozódó hátrány, illetve, hogy a társadalmi különbségek hosszabb távon, virtuálisan is leképződnek-e majd az IKT használatban – egyelőre még megoszlanak az vélemények. A *stratifikációs modell* követői¹⁸ szerint a rétegződésben elfoglalt pozíció és az IKT hozzáférés és használat összefüggenek, és az új IKT eszközökhöz való hozzáférés tovább növeli azoknak a privilegizált országoknak, közösségeknek illetve egyéneknek az előnyeit, akik a többiekkel szemben már egyébként is jobb pozícióban vannak. Ugyanezt állítja Rodriguez és Wilson.¹⁹ Abszolút értelemben idővel lehet, hogy csökkenni fog – a szociális, gazdasági, etnikai, kulturális, vagy egyéb szempontból – hátrányos helyzetű csoportok digitális lemaradása, hiszen egyre nagyobb részük használja majd a számítógépet és az internetet, azonban relatív hátrányuk a jobb társadalmi helyzetben lévő csoportokhoz képest tovább növekedhet, hiszen digitális készségeik, és a használat minőségi elemei tekintetében továbbra is elmaradnak a többiektől.

Ezzel ellentétben a *normalizációs modell* szerint az IKT eszközöket késve alkalmazó országoknak, közösségeknek nem kell szükségszerűen ugyanazokon a

¹⁸ Rigler András 2005. Társadalmi egyenlőtlenségek az infokommunikációs eszközök használatában. In: Dessewffy Tibor – Fábán Zoltán – Z. Karvalics László (szerk.): *Internet.hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe 2.* 213-238. Budapest, Gondolat Kiadó-Infonia Alapítvány

¹⁹ Dányi Endre – Altorjai Szilvia 2005. A kritikus tömeg és a kritikusok tömege. In: Dessewffy Tibor – Fábán Zoltán – Z. Karvalics László (szerk.): *Internet.hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe 2.* 213-238. Budapest, Gondolat Kiadó-Infonia Alapítvány

fázisokon végigmenniük, mint elődeiknek, és mivel ugyanazok az eszközök állnak rendelkezésükre ezért hátrányaikat gyorsan behozhatják és a felhasználók aránya idővel egy pontban kulminálódik (Norris, 2001).²⁰

A Rogers-i modell²¹ második feltétele az innováció elterjedésének a *kompatibilitás*, vagyis, hogy az adott újítás mennyire illeszkedik az új felhasználók tudásához, értékrendszeréhez, szükségletéhez. Ezzel kapcsolatban komoly problémát jelenthet a hátrányos helyzetű, alacsony iskolázottságú közösségekben az alapvető digitális írástudás hiánya. Szükséges lenne azoknak a lehetőségeknek a megismertetése, amelyek számukra is motivációt jelentenének, ezeket a közösség tagjai, főleg az idősebbek azonban nem feltétlenül ismerik.

Maslow szükséglet-hierarchia elmélete – az ún. Piramis-modell – szerint az első helyen élettani szükségleteink (pl. étkezés, ruházkodás) kielégítése áll, és ezt csak jóval később követik a sorban önmegvalósítási törekvéseink (pl. tudásunk, készségeink fejlesztésének igénye). Könnyű következtetni, hogy azoknak a létminimum alatt élő embereknek, akiknek még a piramis első szintjén sincsenek a szükségleteik elégséges módon kielégítve, ott nem is fognak megjelenni jelentős törekvések a következő igényszintek kielégítésére. A roma népesség azonban minden szempontból (pl. szociális, kulturális, nyelv, szociális, gazdasági és társadalmi helyzet tekintetében, stb.) meglehetősen rétegzett népesség, és hiba lenne egyetlen hátrányos helyzetű csoportként kezelniük őket. A roma népesség egy része, különösen a nagyobb városokban lakó, munkahellyel rendelkező társadalmilag már integrálódott réteg a nem romáknál is nagyobb arányban motivált a high-tech eszközök használatában. Sokuk számára az interjúk szerint az eszköz pusztta birtoklása is már nagy jelentőséggel, presztízzsel és értékkel bír, hiszen ezáltal részeseivé válnak valaminek, amely ma már a többségi társadalom jelentős részének a mindennapok természetes velejárója. Coleman²² (Lengyel, Szántó 1998) emberi tőkének nevezi azokat az új készségeket és képességeket melyek az egyén számára új cselekvési módokat tesznek lehetővé. Az emberi tőke egy olyan speciális tőkefajta, amely az egyén által elsajátított készségekben és tudásban nyilvánul meg.

²⁰ Dányi Endre – Altorjai Szilvia 2005. A kritikus tömeg és a kritikusok tömege. In: Dessewffy Tibor, Fábíán Zoltán és Z. Karvalics László (szerk.): *Internet.hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe 2.* 213-238 old. Budapest, Gondolat Kiadó-Infónia Alapítvány

²¹ Rogers, Everett M. I.m.

²² James S. Coleman (1998): A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel György és Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták*, Budapest, Aula Kiadó

Legtöbbször az iskolázottsággal mérik, és mivel a roma társadalom iskolázottsága alacsony, így azt mondhatjuk, hogy az emberi tőke a roma származású egyéneknél kicsi. Coleman szerint a társadalmi tőkének jelentő szerepe van az emberi tőke termelésében. A kis helyi közösségekben a közösségek informális társadalmi erőforrásait hatékonyan használják fel annak érdekében, hogy a gyermekük számítógéphez és internethez jusson, amit ma az érvényesülés és tanulás egyik legfontosabb motorjának vélnek.

Az IKT eszközök használatát nagymértékben meghatározza azt is, hogy mennyire tartják a felhasználók az új eszközöket egyszerűnek, illetve bonyolultnak, amely már a Rogers-i innováció elmélet²³ harmadik feltételéhez, a *komplexitáshoz* vezet el bennünket. Ha a felhasználóknak nincsenek kellő, alapos ismereteik arról, hogy mire használható egy számítógép, melyek a várható lehetőségek illetve a használat korlátai, nem lesznek motiválva a használatban.

A Rogers-i modellben ²⁴fontos feltétel egy-egy új eszköz tesztelhetősége, *kipróbálhatósága* is. E mellett fontos szerepet játszik a *megfigyelhetőség* is, vagyis hogy mennyire jól láthatóak mások számára az adott újítás előnyei. A kis közösségekben ezért gyorsan elterjedhet a számítógép használat, amennyiben a kapcsolati hálók elég jól működnek.

Az IKT használat tömeges elterjedése minden közösségben nem csak a kirekesztett emberek iránti szociális érzékenységünk miatt lehet fontos. Vietorisz²⁵ egyik tanulmányában a nagy sáv szélességű optikai internet elterjedésének gazdasági és társadalmi hatásait mutatja be. A gazdasági hatások közül a termelőképesség folyamatos fejlődésére és az ország versenyképességének növekedésére hívja fel a figyelmet. A társadalmi hatások közül – számos fejlesztési stratégiai dokumentum irányvonalával összhangban – kiemeli az emberek életminőségének javulását, amelyet többek között a különböző alrendszerek (az oktatástól az egészségügyig) minőségi átalakulása alapoz meg. Ezek szerint a szélessávú, gyors internet rendelkezésre állásával a hagyományos típusú társadalmi különbségek (jövedelem, társadalmi státusz) és a digitális szakadék is csökkenhet.

²³ Rogers, Everett M. I.m.

²⁴ Rogers, Everett M. I.m.

²⁵ Vietorisz Tamás (2002): Optikai kábel és regionális fejlesztés. *Információs Társadalom*, II. évfolyam, 4. szám.

Természetesen ez az azóta elterjedt internet (ld. mobil internet, stb.) típusokra is érvényes lehet. Ezért a vidékfejlesztési stratégiáknak a társadalmi és gazdasági hatások közötti egyensúlyra kell törekedniük. A helyi erőforrásokért folyamatosan versengenek a gazdasági szféra igényei és az ott lakók életszínvonalának emelése melletti érvek. Ugyanakkor hosszútávon a két folyamat kiegészíti egymást. „A jobb termelő bázis megteremti az életminőség javításához szükséges eszközöket, és fordítva, a magasabb életminőséggel járó jobb oktatási és egészségügyi színvonal lehetővé teszi, hogy egy terület magasabb termelékenységet és erősebb nemzetközi versenyképességet érjen el.” – írja Vietorisz a tanulmányában.

3.2 e-Inclusion: az információs társadalmi részvétel elősegítése, empowerment

Az e-Inclusion, vagy magyarosított nevén az *e-befogadás* kifejezés tartalmi meghatározására az eEurope program tanácsadó testülete (eEurope Advisory Group) által meghatározott definíciót fogom használni (Kaplan, 2005, hivatkozva Mancinelli, 2007):

„Az e-befogadás (e-Inclusion) az egyének és csoportok hatékony részvételét jelenti a tudásalapú társadalom és gazdaság valamennyi dimenziójában, az IKT-hoz való hozzáférés révén. [...] Továbbá az e-befogadás annak a mértékére utal, amennyire az IKT hozzájárul az egyenlőség megteremtéséhez és a részvétel elősegítéséhez a társadalom valamennyi szintjén. [...] A digitális megosztottság mértéke jellemzi azt a szakadékot, ami fennáll azok között, akik az információs és tudásalapú társadalom életében való teljes értékű részvételre képesek, illetve nem képesek.”

Ez a definíció tulajdonképpen megragadja az e-Inclusion programok legfontosabb ismérveit, amelyek a következők:

- az egyénnek ma egy újfajta társadalmi és gazdasági kihívásnak kell megfelelnie a poszt-indusztriális társadalomban, erre fel kell készíteni az egyént, ha valamiért nem képes ezeknek a kihívásoknak megfelelni;
- ezek a programok egy új típusú aktív, hatékony részvételt segítenek elő (az információs társadalomban), mely azért fontos, mert az IKT átszövi (társadalmi és gazdasági) világunk minden szegmensét;
- közvetlenül vagy indirekt módon az IKT eszközökön keresztül valósulnak meg, vagy valamilyen formában azokhoz kapcsolódnak;
- vannak IKT-t használók és nem használók, az utóbbiak hátrányt szenvednek – ez ellen küzdenek ezek a programok;
- az e-befogadással fémjelzett programok olyan speciális programok, amelyek elősegíthetik a társadalmi esélyegyenlőség megvalósulását is.

Míg korábban a telefon, a rádió, a televízió volt az infó-kommunikációs technológia csúcsa és ezek álltak az érdeklődés fő középpontjában, mára már áttevődött a hangsúly a digitális technológiákon alapuló megoldásokra, mint amilyen a számítógép és az internet. Tekintve, hogy ma már a telefon, a rádió, a televízió kezelése annyira felhasználóbaráttá vált és leegyszerűsödött, hogy kezelésüket alapkészségnek tekinthetjük, és mivel felhasználási lehetőségük is meglehetősen korlátozott a számítógép és az internet szinte határok nélküli világához képest, ezért most csak olyan e-Inclusion programokkal foglalkozom, amelyek valamilyen formában az utóbbiakhoz kapcsolódnak.

A viszonylag általános definíción túl szükség van egy kicsit szűkebb, pontosabb definícióra is. Tehát e-Inclusion programnak leginkább azokat a *hátrányos helyzetű célcsoportok* érdekében megvalósuló *esélykiegyenlítő programokat* nevezik, amelyek *szervezett keretek között biztosítják* olyan egyének számára a *számítógéphez, internethez való hozzáférést* és az ehhez kapcsolódó *készségek kialakulásának elősegítését*, akik ezáltal lehetőséget kapnak *életminőségük javítására*. Ez természetesen az egyén számára releváns tartalmak autonóm használatát jelenti, valamint, hogy tisztában legyen a lehetőségeivel

(amelyektől azt várjuk, hogy életminősége javulását eredményezik). Ezen definíció értelmében nehezen tekinthető e-Inclusion programnak például egy olyan, néhány órás MS Office-tanfolyam, amely nem épít a hátrányos helyzetű célcsoport szükségleteire és készségeire, illetve a tanfolyam elvégzése után nincs lehetősége a résztvevőknek arra, hogy kamatoztassák képességeiket. Hasonlóan nem tekinthető e-Inclusion programnak az sem, ha egy intézmény számítógépeket kap, ezek beüzemelése azonban már nem történik meg, így ezek nem kerülnek ténylegesen használatba.

Azt is látnunk kell, hogy az e-Inclusion jelentéstartalma a poszt-indusztriális társadalom fejlettségi szintjétől és az internet-penetráció elterjedtségétől függően dinamikusan és folyamatosan változik. Amíg ma e-Inclusion programnak nevezzük azt is, ha hátrányos helyzetű roma vagy afrikai családok egy kezdeményezés révén számítógéphez és internethez jutnak – ami még csak a hozzáférés pusztá mutatóit javítja –, várhatóan néhány év múlva sokkal nagyobb hangsúly fog helyeződni a minőségi és mennyiségi használatot elősegítő programokra. Ezt támasztja alá több olyan amerikai kutatás is, melyek a digitális egyenlőségek alakulását és magának a fogalomnak a változásait vizsgálták az USA-ban.²⁶

A korábbi e-Inclusion programok leginkább egyes, az informatikához, telekommunikációhoz valami módon kapcsolódó cégek, civil szervezetek, vagy lelkes, elkötelezett aktivisták által megvalósított egyedi kezdeményezések – többnyire átfogó koncepció és kidolgozott indikátorrendszer nélkül megvalósuló programok voltak. Általában nem kapcsolódott hozzájuk monitoring rendszer, nem készül róluk hatásvizsgálat, és eredményeikről sem volt objektív, előre meghatározott indikátorok alapján készült elemzés. Ez sajnos még ma is sok esetben így van, többek között azért is, mert az eredmények, hatások nehezen mérhetőek, hiszen az emberek jellemzően nem laboratóriumi körülmények között élnek. Ebből következően tényleges hatásukról, eredményeikről nem sokat tudunk, és a hiányos információk miatt költséghatékonyságuk sem ítélni meg. Így az sem dönthető el, hogy melyiket lehetne, kellene modell-programként terjeszteni, és fenntarthatóvá tenni, illetve melyik működését érdemes befejezni, esetleg átalakítani. A fenti hiányoknak

²⁶ Robinson, J. P., DiMaggio, P. és E.Hargittai (2003): New social survey perspectives on the digital divide. *IT&Society*, Vol. 1. (Issue 5, Summer) 1-22. old. <http://www.ITandSociety.org>. Letöltve: 2008. február 01.

leginkább a megcélzott célcsoportok látják közvetlen kárát, de közvetetten, hosszabb távon az ország versenyképessége is múlhat azon, ha a leszakadó csoportok nem zárkoznak megfelelően fel.

Az e-Inclusion programok kitűzött céljaik, hasznosságuk, hatékonyságuk és eredményeik tekintetében meglehetősen különböznek egymástól. Nagyon ritka az a program, amely a digitális szakadékot ténylegesen csökkenteni képes. Az NTIA²⁷ (National Telecommunications and Information Administration) kérdőíveken alapuló amerikai kutatás szerint ²⁸a jövedelmi helyzetnél sokkal meghatározóbb az egyén iskolázottsága annak tekintetében, hogy az internetet mennyit és milyen célokra használja. Ebből viszont az következik, hogy az e-Inclusion programok sikerének és hasznosulásának előfeltétele, hogy az egyén megfelelő iskolai végzettséggel rendelkezzen. A kutatások azt is kimutatták, hogy minél magasabb az egyén iskolázottsága, annál több előnyre tesz szert az Internet használata révén. Ennek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a roma tanulók esetében, akik már az oktatási rendszer középső szintjén kihullnak,²⁹ pusztán egy e-Inclusion program nem lesz képes ellensúlyozni a már megszerzett hátrányokat. Az iskola teremthetne lehetőséget arra is, hogy a roma diák egy motiváló, stimuláló közegben találkozzon a számítógéppel, internettel és ezek előnyeivel, hiszen otthon, szűkebb közösségében gyakran nincs meg az a társadalmi kapcsolatrendszer, amely biztosítaná számára, hogy ezzel kapcsolatosan megkaphassa a megfelelő ismereteket, információkat és motivációt, hiszen nagy valószínűséggel barátainak, családtagjainak sincs otthon számítógépe, internete. *Előbb az oktatási integráció feltételeinek megteremtésére van szükség ahhoz, hogy később az információs társadalomba is sikeresen integrálhassuk a roma fiatalokat.* Az e-Inclusion programoknak nem valamilyen izolált, mágikus módon kellene megjeleníteniük, hanem az egész oktatási rendszert átszöve.

²⁷ A rövidítés az Egyesült Államok Kereskedelmi Minisztériumának Nemzeti Távközlési és Információs Közigazgatási Hivatalát takarja.

²⁸ Robinson, J. P., DiMaggio, P. és E. Hargittai *I.m.*

²⁹ A középiskolákba felvett, de az első két évben kimaradó roma diákok aránya megközelíti a kétharmadot (Havas, G. – Kemény, I. – Liskó, I. 2002.).

Emellett azonban mindenképpen építenünk kell azokra a lehetőségekre, amelyeket az IKT használata nyújt. Meg kell találni azokat a programokat, amelyek segítségével bizonyos szakaszok talán át is ugorhatók az integrációs folyamatban, és segítik a fiatalok jelenlétét, készségeik javulását, szélesebb kapcsolatrendszerét, aktívabb közösségi részvételét az információs társadalomban, valamint megerősítik az önálló tanulás folyamatait.

A hatékony, önálló keresési és tanulási módszerek elsajátítása, az anyagok kritikus szemlélettel történő feldolgozása a roma tanulók esetén különösen fontos, mivel gyakran nincsen mintájuk a tanulási módszerek elsajátítására. Ez lehetőséget teremtene arra is, hogy kevesebb tanári támogatással, nagyobb önállósággal és függetlenséggel szerezzék meg a számukra szükséges információt. Ez különösen fontos egy olyan társadalomban, amelynek olyan szelektív az iskolarendszere, mint nálunk.

Nemzetközi viszonylatban a magyar oktatási rendszer általános gyengeségét a középiskolás diákok körében végzett nemzetközi PISA 2003 (*Programme for International Student Assessment*) összehasonlító vizsgálatok is jól mutatják (OECD, 2004)³⁰. Ezek a vizsgálatok nem a diákok tárgyyszerű ismeretére kíváncsiak, hanem sokkal inkább arra, hogy mit kezdenek az információkkal, képesek-e értelmesen, kritikusan, logikusan feldolgozni, értelmezni őket. Az eredmények szerint a 15 éves korosztályra kidolgozott, az olvasási, szövegmegértési, matematikai, számítástechnikai és természettudományos képességeket és készségeket tesztelő feladatokban a magyar diákok nemzetközi viszonylatban az OECD átlagánál messze gyengébben teljesítettek. A nemzetközi összehasonlítás szocio-ökonómiai státuszindexe³¹ szerint a szülői háttér nagymértékben befolyásolja a tanuló teljesítményét, de nem feltétlenül vezet gyenge eredményhez más országokban. Hazánkban a származásnak erős hatása van, a lemaradások felhalmozódnak, így az esélyegyenlőtlenség az iskolai tanulmányok végzésével párhuzamosan nő, és nagymértékben meghatározza a tanuló teljesítményét. Ennek kiküszöbölését is szolgálhatnák a hatékony e-Inclusion programok.

³⁰ Gyorsjelentés a PISA 2003 összehasonlító tanulói teljesítménymérés nemzetközi eredményeiről, Új Pedagógiai Szemle 2005/01 [Http://www.oki.hu/cikk.php?kod=2005-01-vt-Felvegi-Gyorsjelentes.html](http://www.oki.hu/cikk.php?kod=2005-01-vt-Felvegi-Gyorsjelentes.html)

³¹ OECD (2004), *Learning for tomorrow's world: First results from PISA 2003*, Figure 4.8, p.176

Hosszútávon mindenképpen jobb lenne, ha ezek a programok nem úgy jelennének meg, mint a romák felzárkóztatása érdekében szükséges roma programok, amelyekkel majd a nem-roma társadalom szintjére zárkozhatnak fel. Ez ugyanis a régi tudományos és közgondolkodáshoz híven továbbra is azt eredményezi, hogy *összemosódnak az etnikai hovatartozás és a szociális helyzet következményei*. Ebből pedig levezethető, hogy a társadalom az egyént, a roma közösséget hibáztatja helyzetéért, a kialakult állapotért. További velejárója, hogy a romákat ezáltal ledegradálja és tovább erősíti a társadalom tagjaiban a róluk kialakult, negatív előítéletekkel terhelt képet. Ebből következik, hogy az IKT eszközök elérését azok körében kell elősegíteni, akik nem érik el ezeket; a használatukkal kapcsolatos készségeket, a digitális írástudást azoknál kell fejleszteni oktatási programokkal, akik ezekkel a készségekkel nem rendelkeznek; e-Inclusion programokat is rászorultsági alapon, azok számára kell létrehozni, akik nem tagjai az információs társadalomnak. Ezt akkor is figyelembe kell vennünk, ha a szociális, társadalmi hátrányok és az etnikai hovatartozás szoros statisztikai együtt járást mutat. Egy *statisztikai együtt járásból ugyanis még nem következik, hogy ok-okozati viszony lenne közöttük*.

4. Szegénység illetve pozitív szabadságok hiánya – kapacitások és lehetőségek bővítése az „equal access”

feltételeinek megteremtése érdekében

A társadalmi kirekesztés legátfogóbb pragmatikus, programadó koncepciója Amartya Sen³² nevéhez köthető. Átfogó elemzéseiben a kirekesztettség egyfajta demokratikus deficitként, sajátos szabadsághiányként jelenik meg. Értelmezésében a szabadság nem pusztán a klasszikus, a tiltások határai közötti „negatív” szabadságot jelenti („mindent szabad, amit nem tilos”), hanem a pozitív formulákban leírható lehetőségek, képességek („capability”), szabad választások tereit, pályáit, a pozitív szabadságok jogokban, intézményekben garantált körét is.³³

Sen tárgyalásmódjában e pozitív szabadságok egyfelől minden tudományos és gazdasági fejlődés alapfundamentumai, másfelől viszont egy demokratikus és jóléti társadalom nélkülözhetetlen pillérei is. A társadalmi kirekesztettség tehát ebben az értelemben e szabadságok hiányaként, a képességek lefojtásaként értelmezhetők – ami nem csupán a kirekesztettek „magán-kára”, hátránya – hanem a gazdasági fejlődést és társadalmi haladást akadályozó közösségi probléma is.³⁴

A Sen által felvetett szabadság-hiány, a legitim lehetőségek hiányát továbbgondolva Dahrendorf³⁵ a szabadság hiányának logikus fejleményeit, következményeit is jelzi. Számára a képességek lefojtása, a legitim keretekben zajló aktivitások lehetetlenné válása csak azzal a következménnyel járhat, hogy e kirekesztettséget megélő emberek

- Passzivitásba temetkeznek, depresszív állapotban élnek túl. A társadalmilag elfogadott, legitim lehetőségeken kívüli, kivételes („opt-out”) egyéni utakon élik ki képességeiket – ami enyhébb esetben megtűrt „szerencselovag” magatartás (pl.

³² Sen, A.: Inequality Re-examined. Clarendon Press. 1992, Sen, A.: Markets and Freedoms. Oxford Economic Papers 45: 519-41., 1993, Sen, A.: Development as Freedom. Oxford University Press., 1999, Sen, A. Democracy as a Universal Value. Journal of Democracy 10.3:3-17. 1999

³³ Ennyiben, Sen okfejtése T. H. Marshall szociális állampolgárságról és szociális jogokról szóló tanainak továbbgondolása, lásd: Marshall T. H.: Az állampolgáriság fejlődése a 19. század végéig. In: Ferge-Lévai szerk.: A jóléti állam. p. 50-59. ; Marshall, T. H.: Citizenship and social class and other essays. Cambridge: CUP. 1950.

³⁴ E magán és közösségi hátrányokat próbálja meg számba venni: Room G. (szerk.): Beyond the Threshold: The measurement and Analysis of Social Exclusion, Bristol, 1995, The Policy Press.

³⁵ Dahrendorf, R.: id. mű

LOTTÓ nyereményben reménykedők, amatőrként „celebbé” válni igyekvők, stb.), de még jellemzőbben deviáns boldogságkeresések (szerek, alkohol, drog fogyasztása, stb.) és deviáns, olykor kriminális megélhetési stratégiák (illegális kereskedelem, fekete munka, tiltott hazárdjátékok, kurválkodás, stb.)³⁶

- Erőszakkal megpróbálnak kitörni e beszorított állapotból.

Ha úgy tetszik e levezetéssel Sen nyomán Dahrendorf logikailag összekapcsol, egymásból levezethetővé tesz számos kirekesztési koncepciót is:

- A depriváció fogalma a materiális és a szokásszerű feltételekhez jutástól való megfosztottságon túlmutatóan a politikai részvételtől és a legitim boldogulás jogától és lehetőségétől való megfosztottságot is jelent;
- A beszorítottság, az ellehetetlenülés az elfogadott normáktól eltérő életformákhoz vezet,
- Amit a társadalom nem csupán furcsának, idegennek, normán kívülinek és alattinak könyvel el, és nemcsak deviánsnak bélyegez meg,
- Hanem gyakran büntet nemcsak jogon kívüli, jogellenes eszközökkel (diszkriminációval), hanem a normasértéseket jogi eszközökkel szankcionáló és a normák betartását kényszerintézkedésekkel is,
- Amivel csak tovább szorítja be és le a legitim lehetőségek és pozitív szabadságok köreit.

Ezen értelmezés gyakorlatias politikai következménye a pozitív, társadalmilag elfogadott, legitim szabadságok köreinek bővítése, illetve, azok mindenki számára elérhetővé, élhetővé tétele. Ezt a törekvést szokás kifejezni az „egyenlő esélyű hozzáférés”, az „equal access opportunity” hívószavával, ami – a fentiek nélkül nehezen érthetően – szokásosan kiterjed a javakhoz és szolgáltatásokhoz (értelemszerűen, első sorban a közjavakhoz és közszolgáltatásokhoz) való

³⁶ Magyarországon sokan, némiképp a szocializmus hagyományaként is, magát a szabadságot a rendszeren kívüli lehetőségek megtűrtiségeként értelmezik, és ennyiben a Dahrendorf által szabadságnak nem tekintett opt-out értelemben használják. Mindez nem csupán a kirekesztéssel kapcsolatba hozható feketemunkára vonatkoztatható, hanem olyan általánosan gyakorolt, és gyakran sikereket megalapozó egyéni magatartásokra is, mint az adóelkerülés vagy a korrupció; sőt, olyan kollektív és közhatalmi magatartásokra is, mint pl. a pártok finanszírozása.

„materiális” hozzáféréseken túl a jogokhoz és szabadságokhoz, pozitív és legitim lehetőségekhez való hozzáférés biztosítására is, mindenki számára.

5. Társadalomelméleti megközelítések: mitől és hogyan működik kirekesztően a társadalom?

A fentebb jelzett szociológiai, társadalomelméleti koncepciók kétségkívül társadalmi mechanizmusokat írnak le, ám részben abban a normatív kontextusban, amelyben a nem kívánatos társadalmi kirekesztés problémáját, részben, ennek folyományaként a nem kívánatos problémamegoldás gyakorlatias konklúzióit igyekeznek elméleti eszközökkel megragadni. Talán nem véletlen, hogy e gondolkodásmód jeles képviselői legalább annyira közgazdászok, mint szociológusok, társadalomkutatók: a közgazdaságtudomány hagyományosan sokkal problémamegoldóbb, gyakorlatiasabb diszciplína a szociológiánál, társadalomelméletnél.

Ám e megközelítések körül, történetileg inkább előtt és mögött, mintegy azok előfeltételeként számos olyan „filozofikusabb” szociológiai, szociálpszichológiai, társadalomelméleti, társadalomfilozófiai gondolat, munka is meghúzódik, amelyek nélkül csak felszínesen érthetők meg a társadalmi kirekesztéssel kapcsolatos pragmatikus, gyakorlatias konklúziókat kereső koncepciók.

Az alábbiakban tehát vázlatosan azokat a „nagy elméleteket” (legalábbis Simmel szociológiai perspektívákat kijelölő szóhasználatával: „középtájúan nagy elméleteket”) próbáljuk meg összefoglalni, amelyek a társadalmak kirekesztő természetét, a kirekesztés társadalmi mechanizmusait foglalták elméleti keretekbe.

5.1 Szerepelméletek

Talcott Parsons egy briliáns eszmefuttatásában³⁷ azt fejtegette, hogy a betegség társadalmi értelemben nem természettudományos eszközökkel leírható állapot, hanem egy eltanulható, a társadalom által megírt dramaturgia játékszabályait kikényszerítő társadalmi szerep. Ebből a felvetésből beteg az, aki elfogadja az orvos és az egészségügy által előírt magatartási szabályokat, kíméli magát, ágyban fekszik, követi az előírt szabályokat a kivizsgálásokon való megjelenésben, a kórházba való bevonulásban vagy a gyógyszerek beszedésében, diétázik stb. A

³⁷ Parsons, T.: A beteg szerep. Forrás:

http://lakatos007.netfirms.com/tanitas/szociologia/tavasz/parsons_sick_role.htm . Letöltve: 2009.dec.28.

beteg attól beteg, hogy képes és hajlandó eljátszani azt a társadalmi hagyományokban, orvosi tekintélyekben, táppénz és más jogszabályokban és az egészségügy intézményi hatalomgyakorlásában körülírt szerepet, amit neki a társadalom írott és íratlan szabályai szerint el kell játszania. Parsons szellemes megfigyeléseit mindennapos tapasztalataink alapján is meg tudjuk erősíteni: ismerünk olyan hipochondereket, akik minden szervi elváltozás nélkül is tökéletesen el tudják játszani a beteg szerepét, amitől is valóban „betegek”; és ismerünk olyan komoly szervi változásokkal együtt élő embereket is, akik nem hajlandók magukat betegnek tekinteni, nem játsszák el a beteg szerepét – amitől a társadalmi életükben egyáltalán nem tűnnek betegnek – alkalmasint haláluk pillanatáig.

A szerepelméletek „nagy felfedezése” a „gender” (a biológiai „szex” nemi értelmezésével szemben a „társadalmi nem”) fogalmával váltak a társadalmi gondolkodás központi elméleti koncepciójává. E felfogásban a nők társadalmi helyzetét nem lehet levezetni a biológiai adottságokkal (például adott kromoszómával, szüléssel, szoptatással stb.), hanem kizárólag azokból a szerepelvárásokból érthetők meg a nők helyzete (jellemzően: társadalmi hátránya), amelyek – jellemzően a férfiak uralta elvárásoknak megfelelően - előre megírt szerepként határozzák meg azt, hogy milyennek kell lennie egy nőnek. Úgy általában vagy éppen anyaként, hitvesként, szeretőként, a családi fészek melegének őrzőjeként stb. Amit kiegészíthetünk azzal is, hogy e szerepeknek való kényszerű megfeleléseket a legkülönbözőbb utakon a legkülönbözőbb intézmények tartják fenn: az iskolai olvasókönyvektől (példákkal arról, hogy anya mosogat, apa újságot olvas, stb.), a fiús és lányos játékokon és viselendő ruha-színeken át a gyermekek jogán (főképp az anyák által) igénybe vehető táppénz szabályokig és gyakorlatig.

Ahogy a nők vagy a betegek társadalmi helyét, különösen kiszolgáltatott, a társadalmi hátrányokat belsővé téve megélő magatartásait szerepként lehet körülírni, úgy e megközelítés alkalmazható más hátrányos helyzetű csoportok társadalmi helyzetének, jellemző magatartásainak szerepként való jellemzésére.

Ebben a felvetésben bármennyire is ismerünk kivételesen normális, hétköznapi életbe integrálódó fogyatékossgal élő embereket is, a fogyatékossg mégiscsak a társadalom más tagjaitól való távol-élés szerepeiként is leírható: a fogyatékos gyerek külön, a számukra előírt iskolákban tanul, a számukra előírt szakmákban tanulhat

tovább, szüleivel vagy elkülönült intézményben másoktól távol tölti napjait. Majd később sem jár mulatni, szórakozni, felnőttként is elkülönült és „védett” munkahelyen dolgozik – lehetőleg nem is láttatva magát másokkal, nem kiváltva mások viszolygását, nem megzavarva az épek békés és konszolidált életét. Ekkor itt is a szerep fennmaradását szolgálják a hallgató társadalmi normákon és szépelgő ízléseken túl az elkülönülést normává és szokássá tevő intézmények, a speciális iskolák, a gyógypedagógia és a szociális gondozás különféle professzionális formái – de olyan sajátos izolációs intézmény is, mint az ápolási díj.

Havas Gábor hasonló koncepciót követve írta le a cigányok társadalmi szerepének „ontológiáját” kandidátusi értekezésében.³⁸ Leírásaiban némi fanyar iróniával jelzi meg, hogy a manapság „ősi cigány mesterséggént” leírt tevékenységek a magyar néprajzi irodalom szerint gyakorlatilag minden paraszti portán űzött és művelt téli elfoglaltságok voltak a XX. század elejéig (pl. kosárfonás, üstfoltozás, teknő- és fafaragás, stb.).

E nem túl produktív, túl nagy hozzáértést sem feltételező tevékenységek leválása és cigány professzionalizálódása nagyrészt ahhoz volt köthető, hogy a föld és megélhetés nélküli, házalásra és koldulásra is kényszerülő romák kolduló magatartását rituálisan elfogadottá tehetette az, ha egyfajta kereskedői szerepet eljátszva, legalább valamilyen rituális vizontszolgáltatást (ritkaságot, speciális szakmai és anyagi értéket nem képviselő kosarat, fakanalat stb.) adtak a koldult alamizsnáért cserébe. Havas hasonló szerepfejlődésként írta le az eleinte lakodalmakon és falusi ünnepeken, később a századforduló polgárosodó úri közönségének a „vendéglátóipari objektumokban” előadott (az úri közönség ízlését kiszolgáló, originálisan nem-cigány) cigányzene társadalmi játékszabályainak – és ezen keresztül, a vonóba behúzott papírpénzzel is jellemezhető – cigányzenészek társadalmi státuszának kialakulását is.

³⁸ Havas Gábor (1996): A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban. Budapest. Kandidátusi értekezés.

5.2 „Labelling” elméletek

A társadalmi problémák kezelésében az USA az európai gyakorlatnál lényegesen fontosabb eszköznek tekinti a büntetőpolitikát. Ennek egyik furcsa megnyilatkozása, hogy az amerikai szociológusképzés egyik legfőbb „felvevőpiaca” a kriminológia, amely az európai jogi-büntetőjogi alapokkal szemben döntően olyan alkalmazott társadalomtudományi diszciplínát takar, amely a bűnözővé és áldozattá válás társadalomtudományi magyarázatát és megelőzését tekinti elsődleges feladatának. A fenti körülményeknek tudható be az, hogy a kriminológia alapító atyái, akik nagyrészt a címkézési, labelling elmélet követői voltak, az amerikai szociológiában sokkal ismertebbek és elismertebbek, mint Európában vagy Magyarországon.³⁹ A legnagyobb hatású munkának David Matza beszédes című, „Becoming Deviant”⁴⁰ című művét szokás tartani.

Matza okfejtése Becker azon gondolatát viszi tovább, amely szerint a deviancia nem egy cselekedetről, a deviáns magatartásról szól – hanem egy magatartás, egy cselekedet társadalmi megítéléséről, deviánsként való elkönyveléséről. Amely elkönyvelés egyfajta címke, stigma – amitől nem lehet megszabadulni, amit muszáj viselni. Ám pusztán ettől a tényről maga a címkézés „működni kezd”: a stigmatizált személyiség belsővé teszi a negatív minősítést, maga is egyre inkább önképként, sőt, identitásként elfogadja azt, hogy ő ilyen, ilyennek kell és lehet lennie. A címkézés elmélete szerint tehát a stigmatizáció egy önbeteljesítő prófécia: akit valamiféle negatív stigmával bélyegeznek meg – az egyre inkább olyanná is válik.

Mindez igazolt a bűnözőnek megbélyegzett emberek és csoportok esetében (az amerikai irodalomban az iskolázatlan, fiatal fekete férfiak csoportjai a legjellemzőbb tanpéldák), és számos munka igazolta az „aszociális örült” címkék izoláló,

³⁹ Az alkalmazott társadalomtudományok szinte teljes körének gyökereit a Chicago-i Iskola környékén lelhetjük fel, esetünkben G. H. Mead munkásságában. A kriminológia deviancia-elméleti alapjai a már idézet Becker nevéhez köthetők (Becker, H.: *Outsiders*. New York, NY: Free Press. 1963 (1997).), a kriminológia szociológiai alapú ismeretanyagát részletesen áttekinti: Vito, G. F., Maahs J. R., és Holmes R. M.: *Criminology: Theory, Research And Policy*. 2nd ed. Sudbury: Jones & Bartlett, 2006.

⁴⁰ Matza D.: *Becoming Deviant*, Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1969

antiszociális hatását mentális betegek, pszichiátriai betegek, értelmi fogyatékosok esetében.⁴¹

Nyilvánvaló az, hogy a stigmatizált címkék belsővé válása, a személyiségként való azonosulás ezekkel a címkékkel annál erősebb, minél gyengébbek az otthonról hozott és a napi élet során a környező közösség által megerősített „büszke identitások”, hagyományok, az ősök öröksége iránti hűségek, a szocializáció során elsajátított erős identitások. E szempontból különösen súlyos problémának tűnik az, hogy a gyerekvédelemben – amely általában igyekszik a szülőkkel való kapcsolatokat és azonosságokat megtörni, sőt, azokat valamiféle levetkőzendő, kiiktatandó körülménynek beállítani – nevelkedő gyerekek sokkal mélyebben azonosulnak a cigányokat sújtó stigmákkal, így a bűnözői hajlamokkal és vonzalmakkal, saját (és a környezetükben nevelkedő többi roma gyerek) meghatározó személyiségjegyeként. Valószínű, hogy hasonló hatása van a börtönök magas etnikai koncentrációjának és sajátos etnikai szocializációs hatásainak mindenhol. Másféle módon, de a stigmák címkéző hatása, belsővé válása hasonló azokban a fogyatékosokat ellátó, különösen bentlakásos intézményekben, amelyek az egyéb identitásokkal és személyiségjegyekkel szemben magát a fogyatékoságot, méghozzá az azonos természetű fogyatékoságot tekintik a legmeghatározóbb személyiségjegynek és „közösségformáló erőnek” – hiszen magához a fogyatékosághoz igazítják intézményi profiljukat, elvileg ehhez igazítják az ott élők napirendjét, elfoglaltságát is. Értелеmszerűen itt is az élet- és közösség szervező kategóriák nemcsak az intézményi-szolgáltatási profilokat, hanem címkéként az ott élők identitását, önbesorolását is jelentősen meghatározzák.

⁴¹ Link, B. G. - Phelan J.C.. "The Labelling Theory of Mental Disorder (II): The Consequences of Labeling." A Handbook for the Study of Mental Health: Social Contexts, Theories, and Systems. Cambridge: Cambridge UP, 1999. 361-76.; Scheff, Th. J.: Being Mentally Ill. 2nd ed. Piscataway: Aldine Transaction, 1984.

5.3 Kognitív disszonancia-redukció – a deviancia etnicizálása

A kognitív disszonancia-redukció a szociálpszichológia egyik legnagyobb hatású elmélete, amely röviden összefoglalva azt mondja, hogy az emberi agy, az emberi személyiség hajlamos úgy működni, hogy az élet feszültségekkel terhes, egymásnak ellentmondó, disszonáns jelenségeinek értelmezése esetén azáltal csökkentjük magunkban a feszültséget, hogy átértelmezzük magunk számára a jelenségeket. A klasszikus példa Leon Festinger⁴² tanpéldája: ha egy fiatalember meghív egy lányt vacsorázni, és a vacsora túl sokba került, akkor másnap arról fog beszélni, hogy milyen csinos volt a lány.

A kirekesztés szempontjából egyrészt fontos rögzíteni azt, hogy a disszonanciák, feszültségek csökkentése a kollektív kognitív szférákban is végbemehet az előítéletek, sztereotípiák, stigmák igen gyakori racionális, bizonyítékalapú tudást pótló funkciója is épp ez, a feszültségek csökkentése.

Másrészt e disszonancia-redukciók igen tipikus transzformációs eljárása az, hogy a valós, létező társadalmi kockázatok, így a lecsúszás és deviáncsá válás kockázatai a kollektív tudatokban is igen gyakran etnicizálódnak. Paul Fussel⁴³ a magyar kifejezéssel élve leginkább szociográfusnak kiránduló irodalomtörténész, az efféle kognitív torzításokra leginkább azt az általa (Bartos Tibor lényegre törő fordításában) „beszarinak” titulált középosztályt tartja ráhangoltnak, amely folyamatos létformaként irigykedik fölfelé, és nem kevés rettegéssel a lecsúszástól, utálkozik és viszolyog lefelé. (Ennek a mentalitásnak ékes megfélemlése az a hazai „szociológiai” gondolkodás, amely általános lelki gyakorlatként „nyertesekre” és „vesztesekre” osztja a társadalmat.) Ebből a megközelítésből állandó, de gazdasági válságok, recessziók esetén különös erővel jelentkező feszültség illetve félelem forrása a szegénységbe és a munkanélküliségbe való lecsúszás. Ez a feszültség az egyén számára igen „sikeresen” csökkenthető, együttélhetővé tehető azáltal, ha a szegénységet deviáns etnikai csoportok, rasszok sajátosságának tekinti. Ekkor ugyanis a szegénység, a norma alattiság, a rendetlenség, a „betört ablakú lakásban élés”, az kizárólag az „amúgy is” deviáns kisebbség (például cigányok, feketék vagy hispánok)

⁴² Festinger, L. A kognitív disszonancia elmélete, Budapest, Osiris Kiadó, 2000.

⁴³ Fussel, P : Osztálylétrán Amerikában. Budapest: Európa Könyvkiadó.1987, (fordította és az utószót írta: Bartos Tibor).

sajátossága, amellyel szemben egy fehér középosztálybeli védettnek, immunisnak tekintheti magát: szegény még elvileg lehetne, de cigány, fekete, hispán már biztosan nem lesz.⁴⁴ Ebből következik, hogy a társadalmi probléma, a gond, a szegény, a megbélyegzés – az emberek fejében sokkal inkább tapad rasszjegyekhez és „idegen-képzetekhez”, mint amennyire ez a valóságban tapasztalható. Mindennek kétség kívül hatása, következménye van a kisebbségek életére is. Ha a szegénység, rendetlenség Amerikában fekete, nálunk cigány, akkor hiába igazolható tény az, hogy a szegénységben élők vagy a szociális segélyben részesülők többsége nem fekete és nem cigány – a segélyezést egyre többen ítélik el rasszista alapokon, és egyre többen „irigylik el” a rendes embereknek (maguknak...) a deviáns feketéktől és cigányoktól.

Ennek egyfajta ellensúlyozásának, „hárító disszonancia redukciójának” sorolhatjuk be azt a jelenséget, hogy a diszkriminált etnikumhoz tartozók, különösen a magasabb státuszú, szofisztikált kognitív eljárásokban gyakorlottabb, iskolázottabb képviselői vagy egyszerűen elhallgatják származásukat⁴⁵ vagy „áttételessé” teszik azt.⁴⁶

⁴⁴ Sampson R. J. - Raudenbush S. W.: Neighborhood Stigma and the Social Construction of "Broken Windows" *Social Psychology Quarterly*, Vol. 67, No. 4 (Dec., 2004), pp. 319-342 A tanulmány megállapításai szerint a Chicago rendezetlen lakónegyedeiben élő nem-fehér rasszok arányát a közvélemény-kutatásbanközvéleménykutatásban megkérdezettek folyamatosan, szisztematikusan, szignifikánsan felülbecsülik a bármilyen (sokféle...) etnikai adatgyűjtésből kinyerhető tényleges adatoknál.

⁴⁵ Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. : A nemzeti-etnikai identitás változatlansága és átalakulása, *Kisebbségkutatás*, 1999/4; Csepeli, Gy.–Simon, D. (2004): Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-Identification. *Journal of Ethnic & Migration Studies*, 1: 129–150.

⁴⁶ A barna bőrű brazil kisebbség körében azt figyelték meg, hogy, míg a mások által a barna kisebbséghez soroltak átlagos jövedelmét 26%-kal haladta meg a fehérek jövedelme, míg az önmagukat a barna kisebbséghez sorolók jövedelménél csak 17%-kal. (Telles E. – Lim N: Does it Matter Who Answers the Race Question? *Racial Classification and Income Inequality in Brazil Demography*, Vol. 35, No. 4 (Nov., 1998), pp. 465-474) Brubaker arról számol be, hogy magasabb iskolázottságú „indián” amerikaiak gyakrabban azonosítják magukat aszerint, hogy indián őseik, felmenőik vannak, míg az alacsonyabb végzettségűek-státuszúak szimplán indián etnikumhoz tartozónak vallják magukat. (lásd: Brubaker R.: "Ethnicity, Race, and Nationalism" *Annual Review of Sociology* 35 (2009): 21-42)

5.4 Szimbolikus interakcionalizmus

A szimbolikus interakcionalizmus G. H. Mead⁴⁷ munkásságához nyúlik vissza, és arra a ma már banális (akkor forradalmi) meglátásra épül, hogy a szó, a nyelv (különösen a valamilyen helyzetben valahogyan kimondott szó, a valahogyan használt nyelv) nem csupán jelentést közöl, hanem szimbolikus tartalmakat is közvetít. Az elvileg hűvösen tárgyyszerű szótári forma mögött értékelő tartalmak, közösséghez és hagyományhoz tartozások, társadalmi rangok és rangok különbségei is kifejeződnek.

Ebből a szempontból különös jelentősége van a kirekesztett csoportok vonatkozásában használt szavaknak, jelentéseknek – és a rájuk rakódó szimbolikus tartalmaknak. A „cigány” szó hagyományos szimbolikus tartalmai egyértelműen negatív nyelvi gesztusokat szoktak jelezni („cigányút”, „nem szokta a cigány a szántást”, stb.), amelyek tovább fokozhatók a „brazil”, a „nem a strandon barnult le” megbélyegző, derogáló kifejezésekkel. Amivel szemben a roma nem csupán semlegesítettebb, szimbolikus tartalmaktól megtisztítottabb gesztust fejezhet ki, hanem olykor a roma identitásvállalás büszkeségét, máskor a kékharisnya zsúrleányok amerikaiás pízsi vonzalmát és finomkodó averzióját fejezi ki; vagy éppen a leginkább csak külső megítélés szerint homogén cigányságon belüli csoport-harcokban az önmagukat romának nem megnevező romungrok „alulmaradását”, és a masszívabb, nyelvi különbségekkel is magukat megkülönböztető csoportok dominanciájára is utalhat. Amivel szemben egy másfajta, romungro cigány büszkeséget fejezhet ki a még akár provokatívan is felvállalt cigány önazonosítás.

A megváltozott munkaképesség, fogyatékok, egészségkárosodások nyelvi világa még kuszább és már jelentéseiben sem feltétlenül tiszta, de szimbolikus tartalmaiban csaknem átláthatatlan utalások nyelvi és gesztusbeli dzsungelt írnak körül. Ami ebben az esetben elég markánsan bonyolódik azzal, hogy a nyelvi formulák a szimbolikus tartalmakon túlmutatóan intézményekhez, szakmai iskolákhoz-

⁴⁷ Mead G. H.: A pszichikum, az én és a társadalom, Gondolat, Budapest, 1973

orientációkhoz, politikai törekvésekhez való vonzalmakat és elutasításokat, érdekeket és konfliktusokat is jeleznek.⁴⁸

A nyelv mögöttes tartalmainak sokszínűsége, az egyes kifejezések elágazó utalás-tartalma különösen súlyos módszertani gondot jelent az elvileg sztenderd módon, mindenki számára megérthető és egyformán érthető kérdésekkel operáló kérdőíves vizsgálatok, különösen véleménykutató vizsgálatok esetében (ahol az egyformán értett kérdésekre adott, egymással teljesen egyenértékűnek és összevethetőnek tekintett válaszok statisztikai feldolgozása a feladat).⁴⁹ A kirekesztett csoportok kapcsán ezt a szociológiai-módszertani problémát megnyugtatóan nem lehet megoldani – legfeljebb törekedni lehet (és kell) erre.

5.5 Társadalmi kategorizációs elméletek

A társadalmi kategóriák elméletei egyfelől a fentebb is jelzett (és más) elméletek szintetizációs kísérletei, amelyek valamiféle összefoglaló leírásait és magyarázatait próbálják meg megadni annak, hogy miképpen válnak a személyiségektől, egyéniségektől leválasztott fogalmak a társadalmi gyakorlatokban „önálló életet élő”, közgondolkodást, közvélekedést, közös cselekvéseket, intézményeket és jogokat megalapozó kategóriákká.⁵⁰

Társadalomelméleti és módszertani szempontból azonban a társadalmi kategóriák elméletében van egy kitüntetett kérdés, amely részben a szintézis alapja is, de részben azok átértelmezését is jelenti. Ez a kérdés a „határvonalak” kérdése. A társadalmi kategóriák felvetésében az a döntő momentum, hogy milyen eszközök, mechanizmusok, tudományos, jogi vagy éppen bürokratikus kritériumrendszerek húznak határokat az „ők” és a „mi”; az „épek” és a „fogyatékosok”, az „egészségesek” és „betegek”, az „őshonosok” és az „idegenek”, a „cigányok” és a

⁴⁸ Brown Ph.: Naming and Framing: The Social Construction of Diagnosis and Illness Brown University Journal of Health and Social Behavior 1995, (Extra Issue):34-52

⁴⁹ Amikor pl. értékvizsgálatokban – amelyekben a vélemények egyfajta eredőjeként szokás értékekre következtetni – megkérdezik azt, hogy „Az Ön életében mennyire meghatározó az üdvözlés célja?”, akkor muszáj feltételezni azt, hogy az „üdvözlés” fogalmát mindenki egyformán érti, pedig, ez nyilvánvalóan nincs így.

⁵⁰ Lásd pl. Tajfel H.- Billig M.G. - Bundy R.P. - Flament C: Social categorization and intergroup behaviour [European Journal of Social Psychology](#) 2008. Volume 1 Issue 2, Pages 149 – 178;

„gádzsók” stb. közé. A leggyakrabban ez a kérdés abban a képszerű modellben magyarázható meg, hogy miközben a valóban felmerülő problémák alaptermészetük szerint valamiféle többdimenziós és kontinuum térben helyezkednek el, aközben a társadalmak és az intézmények csak valamiféle határvonalak mentén lehatárolt kategóriákban tudnak gondolkodni és működni. Mondjuk, ha azt feltételezzük, hogy tökéletes emberi lény nincsen, mindenkinek vannak mindenféle mértékben mindenféle hibái, csúnyaságai, korlátozottságai, aszimmetriái, szabálytalanságai, szépséghibái, fogyatékoságai – és ennek megfelelően, vannak erényei, szépségei, tehetségei, képességei, stb.; akkor ez egy sokdimenziós kontinuum teret ír le. Ha ebben a térben meg akarunk különböztetni, határokat akarunk húzni épek és fogyatékkal élők közé, akkor ehhez meg kell fogalmaznunk bizonyos szempontokat, dimenziókat (például szempont legyen-e a nyúltság, a kopaszság, a májfolt, a kövérség, a testi aszimmetria, a szaglószervek érzéketlensége stb.), valamint definiálnunk kell az elfogadhatóság mértékét, a határértékeket (például hány cm forradás a száj felett, hány szál haj egy négyzetcentiméternyi fejbőrön, hány négyzetcentiméternyi májfolt, testtömeg-index kritikus értéke, mennyivel rövidebb az egyik kar-láb, mint amennyivel hosszabb a másik stb.).

Természetesen, ebből a kiindulópontból nézve esetlegesnek, valamiféle irracionális hagyománynak tűnik az, hogy a gyengénlátást fogyatékoságnak szokás tekinteni, de még a kóros túlsúlyt sem; a karok aszimmetriáját sem szokás fogyatékoságnak tekinteni, a lábakét igen, amint a mértékek dolgában sem feltétlenül fogunk ésszerű kategória-határokat lelni a létező fogyatékgügyi gyakorlatokban, bánásmódokban.

Ha pedig nem világos, egyértelmű, racionális „határhúzó” módszerekkel van dolgunk – akkor valódi társadalomelméleti és szociológiai kérdés azt megpróbálni feltárni, hogy hogyan, milyen határokat húznak a társadalmak akkor, amikor kategóriákat alkotnak, amikor határokat húzva csoportokba, kategóriákba rendszerezik az embereket.

A kategorizációs elméletek gyakorlatilag mindegyike erősen hangsúlyozza az elitek szerepét és felelősségét: a társadalmivá váló kategóriák, a határvonalak kijelölése

mindig valamiféle politikai, közéleti, tudományos, média elitek által kezdeményezett minta követéseként válik valóban társadalmivá.⁵¹

5.6 „Bio-politika” és rasszizmus elméletek

A második világháború után a fejlett világot megrázó, sok szempontból mindmáig égő és fájó sebként megválaszolatlan kérdés az, hogy az európai civilizációban és kultúrában, az európai államiság keretei között miképp történhetett meg a holokauszt. Értelmszerűen a probléma sokkal élesebb formában merült fel másoknál a túlélő zsidók, zsidó származású gondolkodók körében.⁵²

A holokauszt megismétlődhetőségének lehetőségét mérlegelve, a lehetőség gyökereinek felismerését és kiirtását keresve talán a legkönyörtelenebb és következetesebb megközelítések Fehér Ferenc és Heller Ágnes⁵³ illetve Michel Foucault⁵⁴ nevéhez, és az általuk bevezetett bio-politika fogalmához kapcsolhatók. Leíró és értelmező elemzéseikben azt vizsgálták, hogy a biológiai adottságok, így a származás, a nem, a testi és értelmi adottságok miképpen válhattak, válhatnak általában, bárhol, bármikor, de különösen a modernitásban politikai tényezőkké. Ezzel kapcsolatban a szigorú konzekvenciát, értékelő végkövetkeztetést Foucault nagyjából abban foglalja össze, hogy bárhol, bármikor a politika értékelő különbséget tesz emberi biológiai adottság és más emberi biológiai adottság között, bármikor, bárhogyan megkülönböztet „értékes emberi génanyagot” „értéktelen, fattyú, silány génanyagtól” – akkor az lényegét tekintve rasszizmus, és ennyiben valamiféle proto-nácizmus, a holokauszthoz vezető politika csírája vagy kifejtettebb verziója.

⁵¹ Checkel J.T.: Norms, Institutions, and National Identity in Contemporary Europe, *International Studies Quarterly*, Vol. 43, No. 1 (Mar., 1999), pp. 83-114

⁵² Pl. Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei* 1992, Budapest, Európa Berényi Gábor, Braun Róbert, Erős Ferenc és Seres Iván fordítása); Th. W. Adorno: *Can one live after Auschwitz? : a philosophical reader* / Theodor W. Adorno ; ed. by Rolf Tiedemann ; transl. by Rodney Livingstone and others, 2003, Stanford, Stanford Univ. Press

⁵³ Fehér F. – Heller Á.: *Biopolitics*, Bécs 1994. Avebury-European Centre, illetve az ehhez fűzött kommentárok, továbbgondolások Heller Á. – Riekman S. P. (szerk): *Biopolitics. The Politics of the Body, Race and Nature*, Bécs, 1994, Avebury – European Centre

⁵⁴ Foucault, M.: ‘The birth of biopolitics’, in Paul Rabinow (ed.) *Michel Foucault, Ethics: Subjectivity and Truth*, 1997, New York: The New Press, pp. 73–9

A bio-politika gondolatának felvetése, a biológiai-genetikai adottságok politikaivá válásából kikövetkeztethető politikai perspektívák iránya és tartalma, az ettől való félelmek és szorongások meghatározó tényezővé váltak az elmúlt években az etnicitások, az egészség és fogyatékoság, valamint a gender kutatásokban.

5.7 „Új hatalmi” elméletek

1968 anarchista világának („semmi hatalmat senkinek!”) utóélete egyrészt azokban a társadalmi és emberjogi mozgalmakban lelhetők fel, amelyek a jóléti állammal szembeni, korábban korlátlanak feltételezett, de '68 után továbbra is fennmaradt bizalmatlanságot intézményesítették. A mozgalmak mozgalmi és emberi jogi civil szerveződések filozófiáját továbbra is az alapozza meg, hogy az állam a társadalomtól elidegenedett politikai és közhatalmi bürokráciák világa, amely a politikai osztály belterjes, jelentéktelen ügyeivel van elfoglalva ahelyett, hogy a társadalom, különösen annak elhallgattatott, gyenge rétegeinek-csoportjainak nagy és átfogó problémáit akarná megoldani. Emiatt a társadalomnak, társadalmi rétegeknek-csoportoknak maguknak kell megszerezni az önrendelkezés, a saját sors alakításának lehetőségeit, befolyásait – ha úgy tetszik hatalmát. E mozgalmi alapú politikai és probléma-tematizációk számos esetben igencsak befolyásosnak, erősnek nőttek ki magukat (pl. zöldek, feministák, mára a fejlett világban egyre inkább a szexuális kisebbségek), míg más esetekben (pl. az etnikai kisebbségek vagy a fogyatékkal élők vonatkozásában) egyelőre csak gyengébb befolyású, de folyamatosan alakuló-fejlődő politikai és társadalmi koncepciók igyekeznek hatást gyakorolni a társadalmi, gazdasági és politikai intézmények működésére.

A mozgalmakkal párhuzamosan, azok mintegy posztmodern tudományos leképeződéseként a hatalomról való gondolkodásban is új irányok, irányzatok tettek komoly befolyásra szert. Így a modern világ legtöbbet hivatkozott szerzője, a már idézett M. Foucault⁵⁵ munkásságának legtekintélyesebb hányada is a hatalomkérdést boncolgatja. Történeti elemzéseiben korábban elhanyagolt területeket (pl. kórház, pszichiátria, börtön, szexualitás) abból a kitüntetett

⁵⁵ "The most cited authors of books in the humanities". timeshighereducation.co.uk. 2009-03-26. <http://www.timeshighereducation.co.uk/story.asp?storyCode=405956§ioncode=26>. Retrieved 2009-11-16.

nézőpontból kíséri végig, hogy azokban miképpen, milyen hatalmi viszonyok intézményesültek, váltak szokásossá és általánosan elfogadottá. Ezen történeti elemzések egyfajta filozófiai általánosításaként a hatalom, valamint a nyelv és a diskurzus kapcsolatát állította középpontba (és gyakorlatilag ezzel vált a legtöbbet hivatkozott „guruvá”. Nézeteit igen leegyszerűsítve, elemzései és történetei a nyelv, a tudás és a diskurzus általános elemzési kereteivel szemben (hogy ti. azok jelentést közvetítenek és valamiféle eszmecserét, szimmetrikusnak feltételezett relációkat alapoznak meg), ő a „kinyilatkoztatás” a „statement”, az „énoncé” mozzanatát tartja a legmeghatározóbbnak. A nyelv ebben a környezetben az „érvényes tudás”, a másokra is szükségszerű következményekkel járó következtetéseiben megjelenő tudás kinyilatkoztatásának eszköze, a diskurzus, a beszéd, a vita pedig nem más, mint az érvényes és helyes tudás pozícióinak elfoglalása érdekében tett kinyilatkoztatások, ennyiben pozíció-keresések és elfoglalások terepe.^{56,57}

Az új hatalmi elméletek felfoghatók úgy is, mint a korábban jelzett elméleti keretekben elemzett társadalmi jelenségek, folyamatok hatalom-központú átértelmezései. Ennyiben fontos rögzítenünk: e jelenségek és folyamatok értelmezhetők a hatalmi viszonyok alakulásának kontextusában is – még akkor is, ha e hatalmi elemzések nem feltétlenül a szociológiában megszokásosabb, marxizmus-gyökerű osztály és rétegződési elméleti keretekben végezhetők el.

⁵⁶ [Foucault, Michel](#). 1969. *The Archaeology of Knowledge*. Trans. A. M. Sheridan Smith. London and New York: Routledge, 2002

⁵⁷ Legalább egy lábjegyzet erejéig muszáj megemlékezni Foucault legfőbb vitapartneréről, aki így a másik jelentős „új hatalom-elméleti guru”, Jacques Derridáról is. A vitájukról és egyetértéseikről lásd: Calcaqno A.: Foucault and Derrida: The Question of Empowering and Disempowering the Author, 2009, *Human studies*,

6. A tudományos kutatás és elméletalkotás felelőssége a kirekesztésben valamint a kirekesztés elleni küzdelemben

A tudományos vizsgálat kiinduló feltevései, választott elméleti és módszertani paradigmái nem csupán a kutatási „ipar” technológiai-technikai apparátusait határozzák meg, hanem az elemzések és következtetések lehetséges irányait, tartalmi hipotéziseit – és ezen keresztül a kutatás végén kinyerhető eredmények, következtetések, megállapítások és gyakorlatias konklúziók körét is lehatárolják. A kirekesztettséggel kapcsolatba hozható csoportok, jelenségek, problémák és konklúziók köre csaknem végtelen – ami miatt minden konkrét vizsgálat érvényességi tartománya csak e végtelen kör valamilyen lehatárolt része lehet.

Ezzel együtt a kirekesztés empirikus vizsgálatának vannak konvencionálisan rögzített, biztos elemei is. Nyilvánvalóan a kirekesztettséget csak valamiféle társadalmi hátrányként lehet értelmezni. Emiatt minden konkrét vizsgálatnak azzal a feltevéssel kell élnie, hogy a vizsgált csoportokban magas lesz a szegények aránya és a vizsgált csoport jövedelme, életkörülményei átlagosan elmaradnak a társadalmi átlagoktól. Ám ezen belül, erősen függ a választott elméleti kiindulóponttól és követett vizsgálati módszertől az, hogy mekkora jövedelmi elmaradás és milyen belső jövedelmi szórás lesz kimutatható a vizsgált csoporton belül.

Az is nyilvánvaló, hogy a kirekesztett csoportok a jövedelmi hiányokon túlmutatóan is különféle hátrányokkal, ha úgy tetszik, különféle a szokásos társadalmi normáktól való elmaradásokkal, deprivációkkal lesznek jellemezhetőek. Hogy milyen anyagi, magatartás és szokásbeli, szimbolikus tartalmakkal jellemezhető hátrányt, elmaradást érzékel kirekesztettségként a vizsgálat, hogy a különféle dimenziókban kifejezhető hátrány és megfosztottság tényezőknek mekkora szerepet tulajdonít a kirekesztettség leírásában, értelmezésében, netán annak okaként – ez ismét a követett elméleti logika és vizsgálati módszer által erősen befolyásolt és meghatározott.

Azonban azon túl, hogy a szegénység és az egyéb hátrányok, deprivációs faktorok léte, viszonylag magas előfordulási aránya a vizsgálgatás kötelező eleme, felállítandó

és tesztelendő hipotéziseinek fontos, meghatározó része – a vizsgálatnak már a technikai munkák megkezdése előtt szükségszerűen választania, döntenie kell elméleti kiindulópontjairól és követendő módszereiről.

Nem leplezhető, nem titkolható, hogy a kirekesztettség szociológiai vizsgálata, s ezzel együtt, a vizsgálat apriori feltevéseinek, elméleti és módszertani választásai ritka nagy felelősséget rónak a kutatás résztvevőire. Szerencsés és boldog kutatási környezetben elégséges az, ha a kutató legjobb szakmai meggyőződéseit, kutatói iskoláit, választott és követendőnek vélt tudományos paradigmáit figyelembe véve tervezi meg kutatásait. Ebben az esetben viszont a kutatás (az előzőek szerint, hozzátartozóan az apriori feltevések és választások) a problémák politikai koncepcióit, hatalmi működésmódokat, csoportok társadalmi helyét is befolyásolhatja. A kutatás lehetséges eredményeinek a köre nem csupán a tudományos igazság mibenlétéhez adhat hozzájárulást, hanem társadalmi és politikai folyamatokat is befolyásolhat, valamint emberek és csoportok helyét, méltóságát, státuszát, életkörülményeit és társadalmi helyzetét is. Mindez igen nagy teher, hiszen a kutatás előfeltevéseinek tisztázása során nemcsak a tudományos és kutatói szempontokat, hanem a lehetséges társadalmi, politikai, szociális hatásokat is mérlegelni szükséges.

Az alábbiakban tekintsük át a legfontosabb, előre tisztázandó kérdéseket a kutatásokhoz:

- a vizsgálat által elemezni szándékozott problémák neve, fogalmi megközelítése, a bevont problémakörök feltételezett logikai összefüggéseinek hipotetikus tisztázása;
- a problémás csoportok neve, konceptuális és operacionális megközelítése, annak tisztázása, hogy milyen alapon, kiket fog a vizsgált, a társadalmi kirekesztés által érintett csoport tagjának tekinteni a kutatás;
- a problémák racionális vitathatóságának tisztázása, annak előre történő pontos megjelölése, hogy milyen koncepciókat és elveket vett figyelembe a kutatás, ezáltal annak tisztázását, hogy miket nem – megteremtve annak a lehetőségét, hogy eltérő adatok magyarázataként vitathatók legyenek akár a kutatás elvi kiindulópontjai, akár

követett módszerei is, ne csupán technikai (pl. mintavételi) hibaként, valaki elmarasztalása révén legyenek magyarázhatók a különbségek;

- a „kirekesztési tudomány” megrendelői, piaci konjunkturális és hatalmi befolyásoltságainak felvállalása és rögzítése – minden szokásos kutatásfinanszírozási és menedzseri gyakorlatnál fontosabb rögzíteni és tisztázni a megrendelői igényeket, a különféle dokumentumokban és szerződésekben (valamint azokon kívül, szóban, bizottságban, kerülő úton felvetett) megjelenő pressziókat, elvárásokat;
- a társadalmi kirekesztettség kutatásának operacionális kérdéseit, az alapsokaságok (alaplisták) elérhetőségének lehetőségeit és korlátait, a finanszírozásban, intézményi feltételekben megbújó korlátokat, limitált lehetőségeket, orientáló hatásokat;
- a különböző empirikus megközelítéseket – mint különféle koncepciók és definíciók operacionalizálását, a választott megoldások mögött megbújó elméleti orientációkat, értelmezési és politikai használatra vonatkozó, elvileg számba vehető lehetőségeket.

E kérdések tisztázásához igyekeztünk katalógusba szedni a fentiekben a társadalmi kirekesztés kapcsán számba vehető elvi kereteket.

Az alábbiakban a kirekesztés elvi fogalmához köthető problémáknál mélyebbre szállva, az egyes vizsgálandó csoportok kapcsán felmerülő, felvethető elvi és módszertani kérdéseket fogjuk számba venni.

7. Összegzés és konklúziók

Tanulmányunkban áttekintettük az elmúlt évszázadban egyre inkább a politikai és társadalomtudományi érdeklődés középpontjába kerülő társadalmi kirekesztéssel és a társadalmi esélyegyenlőséggel kapcsolatos problémakör nemzetközi szakirodalmának legfontosabb elméleteit, interpretációit. A társadalmi kirekesztés problémája a jóléti államok hagyományosnak tekinthető, a társadalmi egyenlőség és integráció-kohézió értékeit gyakorlatias koncepcióként előhívó kérdésköre, amely a megváltozott társadalmi-gazdasági környezetben is átörökíti a jóléti állam hagyományait.

A fentiekben ismertetett elméletek nem csak a társadalmi jelenségek és változások leírásában játszanak fontos szerepet, hanem a fogalmak, koncepciók társadalomtudományi paradigmákban, elméleti keretekben való elhelyezésében is segítséget nyújtanak. A fentiekben ismertetett megközelítések, elméletek abból a szempontból is igen lényeges szerepet játszanak, hogy ezek nélkül igazából nem érthetők meg társadalmi kirekesztéssel kapcsolatos pragmatikus, gyakorlatias konklúziókat kereső koncepciók.

A tapasztalataink szerint a legtöbb nemzetközi tanulmányban együtt jár a szegénység és társadalmi kirekesztés fogalma, gyakran egymással helyettesíthető módon, és ezt fontos is szemünk előtt tartani: amikor a kirekesztés, az exklúzió fogalmát próbáljuk értelmezni, akkor ezzel olyan társadalmi és gazdasági jelenségeket próbálunk megnevezni, amelyek nagy valószínűséggel együtt járnak a szegénységgel, vagy még inkább, nagy valószínűséggel szegénységet eredményeznek. Éppen ezért a jövőben minden kirekesztettségről szóló kutatásnak akár a leírások, akár a beavatkozási lehetőségek, akár a társadalmi okok feltárásában szükséges valamiféle „hozzáadott értéket” generálnia a szegénység leírásához és magyarázatához képest, erre törekedni kell a pilot valamint a nagymintás kutatásokban is.

Tanulmányunkban foglalkozunk a modern információs társadalmakban jelentkező új típusú kirekesztődéssel, amelyek az információs és kommunikációs technológiai

(IKT) eszközök elterjedésével és használatával illetve nem használatával függenek össze, valamint azzal a fajta hátránnyal, amit a nem használat generálhat.

Az információs-kommunikációs eszközök használata köztudottan már régóta nem csupán esélyegyenlőségi kérdés, hanem gazdasági kérdés is. Az ország gazdasági helyzete és európai összehasonlításban vett versenyképesség is múlik azon, hogy sikerül-e felzárkózniuk azoknak a szociális vagy társadalmi hátrányokkal küzdő, lakóhelyi vagy egyéb okok következtében kirekesztetten, elzártan élő embereknek – például idősek, fogyatékkal élők, romák, szegények – akik ma még kimaradnak az információs társadalom nyújtotta előnyökből.

Tanulmányunk végén pedig felsoroltuk azokat a legnagyobb hatású elméleteket, amelyek leírják, hogyan működik kirekesztően a társadalom. Ezek az elméletek leginkább olyan társadalmi mechanizmusokat írnak le, amelyek következtében egyes emberek vagy csoportok megbélyegződnek, vagy bizonyos szerepeknek kénytelenek megfelelni, vagy éppen rájuk hárítják a bűnbak szerepét, stb. de amely által mindig a társadalom bizonyos csoportjai vagy intézményei érdekében áll, hogy fenntartsák pozícióikat, életüket, életvitelüket, gazdasági szerepüket stb. akár mások rovására is. Ennek felismerése lenne a társadalom és intézményeinek egyik legfontosabb feladata, ahhoz, hogy a kirekesztés és annak következményei mérséklése érdekében hatékony szociálpolitikai lépéseket tehessen, és elősegítse az esélyegyenlőség megvalósulását.

8. Irodalomjegyzék

A. H. Maslow (1943): A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, L. évfolyam, 4. szám, 370-396. old.

Adorno Th. W.(2003): *Can one live after Auschwitz? : a philosophical reader*, ed. by Rolf Tiedemann, Stanford, Stanford Univ. Press

Arendt H. (1992). *A totalitarizmus gyökerei* 1992, Budapest, Európa

Becker, H.(1963). *Outsiders*. New York, NY: Free Press.(1997)

Brown Ph.(1995). *Naming and Framing: The Social Construction of Diagnosis and Illness* Brown University Journal of Health and Social Behavior 1995, (Extra Issue): 34-52

Brubaker R. (2009). *"Ethnicity, Race, and Nationalism"* Annual Review of Sociology 35 (2009): 21-42.

Calcaqno A. (2009). *Foucault and Derrida: The Question of Empowering and Disempowering the Author*, Human studies

Castells, Manuel: *A hálózati társadalom kialakulása*. Infonia-Gondolat, Budapest, 2005

Checkel J.T.(1999). *Norms, Institutions, and National Identity in Contemporary Europe*, International Studies Quarterly, Vol. 43, No. 1 (Mar., 1999), pp. 83-114

Csepli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. (1994). *A nemzeti-etnikai identitás változatlansága és átalakulása*, Kisebbségkutatás, 1999/4;

Dahrendorf R.(2004): *Egy új rend nyomában*, Napvilág.

Dányi Endre – Altorjai Szilvia 2005. A kritikus tömeg és a kritikusok tömege. In: Dessewffy Tibor – Fábíán Zoltán – Z. Karvalics László (szerk.): *Internet.hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe 2.* 213-238. Budapest, Gondolat Kiadó-Infonia Alapítvány

E. Marlier, Atkinson, A.B., Cantillon, B. és Nolan, B.: *The EU and Social Inclusion: Facing the Challenges*, EU, Brüsszel, 2004, illetve Policy Press, Bristol 2007

Fehér F. – Heller Á (1994): *Biopolitics*, Bécs 1994. Avebury-European Centre,

Ferge Zsuzsa, 2000: *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

Festinger, L. (2000). *A kognitív disszonancia elmélete*, Budapest, Osiris Kiadó

Foucault, M. (1969). *The Archaeology of Knowledge*. Trans. A. M. Sheridan Smith. London and New York: Routledge, 2002

Foucault, M. (1997). 'The birth of biopolitics', in Paul Rabinow (ed.) Michel Foucault, *Ethics: Subjectivity and Truth*, New York: The New Press, pp. 73–9

Fussel, P. (1987). *Osztálylétrán Amerikában*, ford. és az utószót írta: Bartos Tibor, Budapest, Európa Könyvkiadó.

Gordon, D.- Townsend, P. ed (2000). *Breadline Europe: the measurement of poverty*, Policy Press, Univ. of Bristol

Gyorsjelentés a PISA 2003 összehasonlító tanulói teljesítménymérés nemzetközi eredményeiről, Új Pedagógiai Szemle 2005/01
[Http://www.oki.hu/cikk.php?kod=2005-01-vt-Felvegi-Gyorsjelentes.html](http://www.oki.hu/cikk.php?kod=2005-01-vt-Felvegi-Gyorsjelentes.html)

Havas Gábor (1996). *A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban*. Budapest. Kandidátusi értekezés.

Havasi É. (2002). [Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon](#), Szociológia, 2002/4

Havasi É. (2005). *A transzferjövedelmek szerepe a szegénység csökkentésében*, Esély 2005/4.

Heller Á. – Riekman S. P. (1994): *Biopolitics. The Politics of the Body, Race and Nature*, Bécs, Avebury – European Centre

- James S. Coleman (1998): A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel György és Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták*, Budapest, Aula Kiadó
- Link, B. G. - Phelan J.C. (1999). *"The Labelling Theory of Mental Disorder (II): The Consequences of Labeling."* *A Handbook for the Study of Mental Health: Social Contexts, Theories, and Systems*. Cambridge: Cambridge UP, 361-76.
- Havas, G. – Kemény, I. – Liskó, I. (2002). *Cigány gyerekek az általános iskolában*, Oktatókutató Intézet, Új Mandátum Kiadó
- Mancinelli, Elisa: e-Befogadás az információs társadalomban. Gondolat-Új Mandátum Bp 2007
- Marshall T. H (2004). *Az állampolgáriság fejlődése a 19. század végéig*. In: Ferge Zs.-Lévai K. szerk.: *A jóléti állam*. 50-59.;
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and social class and other essays*. Cambridge: CUP. 1950.
- Matza D.(1969) *Becoming Deviant*, Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall
- Mayes, D.G. – Berghman J. – Salais R. (2001). *Social Exclusion and European Policy*, Edward Elgar Publ.
- Mead G. H.(1973). *A pszichikum, az én és a társadalom*, Budapest, Gondolat
- Messing Vera 2006. Lyukakból szőtt háló: Háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle*, 2006/2, 37-54.
- OECD (2004), *Learning for tomorrow's world: First results from PISA 2003*, Figure 4.8, p.176
- Parsons, T. (2009). *A beteg szerep*. Letöltve: 2009.dec.28. http://lakatos007.netfirms.com/tanitas/szociologia/tavasz/parsons_sick_role.htm
- Rigler András 2005. Társadalmi egyenlőtlenségek az infokommunikációs eszközök használatában.In: Dessewffy Tibor – Fábián Zoltán – Z. Karvalics László (szerk.): *Internet.hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe 2*. 213-238. Budapest, Gondolat Kiadó-Infonia Alapítvány

Robinson, J. P., DiMaggio, P. és E.Hargittai (2003): New social survey perspectives on the digital divide. *IT&Society*, Vol. 1. (Issue 5, Summer) 1-22. old.

<http://www.ITandSociety.org>. Letöltve: 2008. február 01.

Robinson, J.P.-P.DiMaggio-E.Hargittai 2003: New social survey perspectives on the digital divide. *IT&Society*, Vol. 1., (Issue 5 Summer) 1-22.pp.

<http://www.ITandSociety.org>. Letöltve: 2008. február 01.

Rogers, Everett M. (1995): *Diffusion of Innovations*. New York, Free Press

Rogers, Everett M. 1995. *Diffusion of Innovations*. New York, Free Press

Room G. eds. (1995). *Beyond the Threshold: The measurement and Analysis of Social Exclusion*, Bristol, The Policy Press.

Sampson R. J. - Raudenbush S. W. (2004). *Neighborhood Stigma and the Social Construction of "Broken Windows"* *Social Psychology Quarterly*, Vol. 67, No. 4 (Dec., 2004), pp. 319-342

Sen, A (2003). *Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat*. Esély 2003. 6. és 2007.1.

Sen, A. (1981). *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford University Press

Sen, A. (1992). *Inequality Re-examined*. Clarendon Press.

Sen, A.(1983). *Poor, Relatively Speaking*, Oxford. Economic Papers, Oxford University Press

Sen, A.(1993). *Markets and Freedoms*. Oxford Economic Papers 45: 519-41.

Sen, A.(1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.

Tajfel H.- Billig M.G. - Bundy R.P. - Flament C. (2008). *Social categorization and intergroup behaviour* *European Journal of Social Psychology* 2008. Volume 1 Issue 2, Pages 149 – 178;

Társadalmi Riport, 2004, Monitor-jelentések – www.tarki.hu

Telles E. – Lim N. (1998). *Does it Matter Who Answers the Race Question?* Racial Classification and Income Inequality in Brazil *Demography*, Vol. 35, No. 4 (Nov., 1998), pp. 465-474.

Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom: a survey of household resources and standards of living*, Harmondsworth, Penguin Books

Townsend, P. (1985). *A Sociological Approach to the Measurement of Poverty--A Rejoinder to Professor Amartya Sen*, Oxford Economic Papers, Oxford University Press

Vietorisz Tamás (2002): Optikai kábel és regionális fejlesztés. *Információs Társadalom*, II. évfolyam, 4. szám.

Vito, G. F., Maahs J. R., Holmes R. M. (2006). *Criminology: Theory, Research And Policy*. 2nd ed. Sudbury: Jones & Bartlett,

World Internet Project, 2001-2005. <http://www.worldinternetproject.net/>